ЮРІЙ КНИШ

ТАЄМНИЦЯ ПОЧАТКОВОЇ РУСИ В КИЄВІ

ВІННІПЕҐ 1991 КАНАДА

GEORGE D. KNYSH

THE MYSTERY OF KYIV'S ORIGINAL *RUS'*

Winnipeg 1991 Canada

Published by
Ukrainian Academy of Arts and Sciences in Canada

ЮРІЙ КНИШ

ТАЄМНИЦЯ ПОЧАТКОВОЇ РУСИ В КИЄВІ

diasporiana.org.ua

Вінніпеґ 1991 Канада

Накладом
Української Вільної Академії Наук в Канаді

PRINTED IN CANADA BY: IMPRESSIONS — Winnipeg, Manitoba

Юрій Кинш

ТАЄМНИЦЯ ПОЧАТКОВОЇ РУСИ В КИЄВІ

На весні 839 року з'явилося в місті Інґельгайм над Рейном де тоді перебував голова Франкської держави імператор Людвик Побожний, незвичайне посольство. [1] Воно приїхало з Константинополя від імени імператора Теофіля Іконоборця. У складі того посольства знаходилися люди із своєрідною назвою "Русь" про яких окремо інформовано імператора Людвика в посольському рекомендаційному листі. Таким чином цей лист, остаточно попавши у формі парафрази до офіційної Франкської хроніки (Annales Bertiniani), містить у своїм тексті першу відому науці цілком достовірну згадку про східно-европейську Русь. Відколи його опубліковано ще минулого століття у Monumenta Germaniae Historica, над ним розгорілася пристрасна дискусія в якій взяли участь найвизначніші представники основних наукових позицій щодо питання походження Руси — норманізму та антинорманізму. Тому що дискусія не припинилася до сьогодні, виринає очевидна потреба ще раз передати й оцінити зміст того вславленого й контроверсійного документу. Ось що писав Теофіль до Людвика:

"Люди (долучені до посольства) кажуть що їхній народ називається *Русь*, та що вони мають володаря якому на ймення *Каган.* Цей правитель післав їх до мене щоб договоритися о мирі й дружбі. А що по дорогах якими вони прибули до Константинополя чигають дуже дикі й люті варварські народи, я вирішив не відпустити їх назад цим загрозливим шляхом, і прошу Тебе щоб Ти дав їм дозвіл і допомогу безпечно вернутися (до їхньої батьківщини) через Твої землі". Стільки Теофіль. Людвик доручив своїм дорадникам щоб вони ближче познайомилися з "руською" делеґацією. І тоді виявилося, що її члени були за етнічною приналежністю *шведами,* цебто скандинавцями-вікінґами. Тому що Франкська імперія вже довгі роки страждала від постійних кривавих набігів і спустошень скандинавських морських розбійників ("нордманів"), інформація про т.зв. русів не могла не збентежити Людвика. Він наказав цю справу ще пильніше розслідити а Теофілеві описав свіжо виниклу проблему, додавши що "коли ці люди справжні

посли а не шпигуни підіслані в мої землі нордманськими розбійниками, то я їм поможу; у протилежному випадку, відішлю їх Тобі для належного покарання." На цьому вривається вістка Франкської хроніки.[2] Дальша доля руського посольства нам точно не знана. Але відомий є інший лист, висланий 32 роки пізніше тодішним франкським імператором (він також називався Людвик) до царгородського імператора Василя Македоніянина. Цей пізніший лист кидає слабий і досить песимістичний жмуток світла на цілу справу. В контексті гострої дискусії різних протоколярних тонкостей, Людвик заявив Василеві що титул "Каган" повинен бути визнаний тільки головному володареві *аварів* (обрів — яких недобитки находилися в той час під Франкською зверхністю), та що він, Людвик, відмовляє цей титул хозарам, болгарам та ... *нордманам*.[3] Ця коротка й цілком принагідна згадка означає мабуть що "Русам" таки не пощастило переконати інґельгеймських слідчих про свою непричетність до скандинавських розбоїв з усіма того наслідками.

Не вдаючись у довший і подрібний розгляд аргументацій норманістів і антинорманістів відносно джерела з Annales Bertiniani я радше зупинюся над деякими аспектами цього повідомлення, які на мою думку за мало притягнули увагу дослідників, до якого б табору вони не належали.

Підкреслюю перш за все очевидний факт, що 839 року слово "Русь" було цілком незнане в Західній Европі. Імператор Людвик та його дорадники не мали ясного поняття що це таке "Русь" і мабуть чи не перший раз почули тоді це слово. Звідси висновок, що всі теорії чи гіпотези про походження Руси, які пробують звязувати цей термін із Західною Европою (нпр. Шелухин,[4] Пріцак,[5] та ін.), не мають оправданого ґрунту і мусять бути відкинені. Інший не менше виразний висновок: теорія Рибакова про сильну державу "Русь" у Східній Европі з кінця 8-го століття як територіяльно-племінне об'єднання дуже широкого масштабу — теж не має твердого обґрунтування.[6] Неможливо щоб існування такої потужної державної орґанізації було невідоме синові Карла Великого, а мало відоме візантійському правительстві. Отже вона в такій формі ще тоді не існувала. Хочу теж підкреслити що над слововибором імператора Теофіля треба дослідникам більш уважно призадуматися. Тут іде безперечно про ранний якщо не перший контакт Візантії з державним орґанізмом п.н. "Русь", про який ще багато не знається та відносно ймовірної суті якого виникають сумніви ("кажуть, що і т.д." — іншими словами "ми [цебто Греки] не можемо за це все повністю ручитися.")

Греки були надзвичайно добре поінформовані про політичну ситуацію в сусідних до них імперіях (Болгарія, Хозарія) і тому треба

прийняти що осередок згаданих "Русів" 839 р. знаходився досить далеко від візантійських границь. У цих роках політичні відносини Візантії з Болгарським царством, впливи якого простягалися аж до устя Дніпра, де кочували дикі степові племена прото-мадярських оногурів,[7] були досить напружені.[8] З другого боку, хоч вона мала дуже прихильні відносини з Хозарією (візантійські інженери щойно збудували для хозарів сильну камяну фортецю на Дону — славний Саркел ["Біла Вежа"], ту саму яку завоював Святослав)[9] виявляється що для загадочної Руси 839 р. хозарські володіння не були безпечні. На лівобережжі Дніпра кочували тоді мадяри[10] які визнавали зверхність Хозарського Каганату; та й уся течія нижнього, середнього, почасти верхнього Дніпра була в той час частиною Хозарського імперіяльного комплексу.[11] Наші київські предки, за висловом Теофіля "небезпечні варварські народи", які загрожували "руському" посольству — також вважалися тоді васалами Хозарії. Ото ж "Руси" які шукали контакту з Візантією мусіли прибувати до неї з далекої півночі, десь із околиць поблизу Балтійського моря (звідси й можливість добиватися туди назад через Німеччину.)[12] Ця "Русь" не була ще звязана ані з Київом ані з Україною. Її безсумнівна приналежність до шведської (скандинавської) мовної ґрупи доказує що тут малося до діла з войовничими ватагами "нордманів" —або з їхніми представниками, які в той час пробували, з помітними успіхами, ширити свої військові, політичні та економічні впливи на віддалені простори Східної Европи.[13]

Скандинавський *дранг нах остен* — не вигадка норманістів. Це безперечний історичний факт і з ним треба рахуватися. Зате зовсім інша справа в самій суті та пізніших політично-культурних наслідках того руху. Позиція найскрайніших норманістів, мовляв варяги принесли цивілізацію, культуру, державність диким словянським і несловянським народам Східної Европи вже давно скрахувала, особливо після публікації археологічних розкопів багатьох східноевропейських поселень: виявляється, що матеріяльна культура місцевих племен мала власні глибокі й самобутні первні, а скандинавський елемент і вплив тут майже непомітні (хоч дещо знаходиться, особливо з першої половини 10-го ст.; але навіть це губиться в морі льокальних традицій.)[14] Запримічено також, які малі (в порівнанні із західноевропейськими) культурні сліди в топоніміці, назовництві, фольклорі й т.д. залишили скандинавські переселенці в Україні та в сусідних землях.[15] А якщо говорити про *державно-творчі* впливи, то варто окремо зазначити ось що: українці, як і інші словяни, мають цілком своєрідну політичну термінольогію. Слово "держава" не запозичене й дуже давне. Воно виступає помітно в *Повісті временних літ*.[16] Між іншим, досить неприємний для скрайних

норманістів є факт, що автор передостанньої головної редакції нашої підставової хроніки, якого прийнято називати Нестором і який вважається основним і першим явним приклонником "норманізму" (це ж бо він дуже виразно каже, що первісна Русь була скандинавським [варязьким] народом, який переселився в нинішню Україну) [17] твердить не менш виразно, що народи Східної Европи *мали свою державність* задовго до приходу скандинавців, [18] як теж задовго перед розширенням над ними хозарського суверенітету. [19]

У скандинавських мовах поняття "держави" означувано словом Rik-і (той же корінь що німецьке Reich.) Маємо безліч свідчень, що в середньовічній скандинавській літературі назва нашої колишньої імперії це — Gardariki (дослівно: держава городів.) [20] Тяжко повірити, щоб нецивілізована східноевропейська дич не перебрала і не присвоїла собі якогось варіянту цього терміну, якби вона справді була на такому низькому рівні культурного розвитку, як це твердили скрайні норманісти. Але такого не сталося. І це дуже яскраве свідчення про відносно невироблений рівень власного політичного мислення скандинавських військових гуртів які сунули на Східню Европу від початку 9-го ст. Зате французи отримали свій термін "держава" (état) від римлян, англійці ж від пофранцужених норманів (state), а це також досить вимовне. Скандинавці дали нам багато ярої енергії, витривалости й доволі вартісних індивідуумів, але в основному вони були "консументами", а не "продуцентами" нашої культури, за плідним висловом уживаним в іншому контексті проф. М. Чубатим. [21]

Очевидно, українці багато приймали від різних цивілізацій і далі переймають (нпр. козацька політична термінольогія — повна тюркотатарських запозичень.) Проте це не значить, що українське національне буття можна пояснити такою чи іншою перевагою сторонних впливів. Якраз навпаки — висока духова й матеріяльна сила предків сучасних українців давала їм спроможність використати й асимілювати помітну кількість чужорідних елементів впродовж віків. Уже в 10-му сторіччі мова міжнаціонального спілкування в Східній Европі не була ані хозарська, ані печенізька, ані аланська (іранська) ані фінська чи балтійська, а тим менше скандинавська, а таки староукраїнська (словянська, з питомим для неї мягким "г" та частим повноголосом) як це виразно засвідчили між іншим тодішні письменники Константин Порфіроґенет та Ібрагім Ібн Якуб, що їх не можна підозрівати в надмірній прихильності до наших предків. [22] Все це треба виразно підкреслити, щоб уникнути всяких непорозумінь і непотрібних ускладнень. Признаючи незаперечні прояви історичного значення Хозарії для політичного й культурного розвитку стародавньої України, — треба

рішуче відкидати спроби будувати на цій підставі якісь "хозаризми", що мали б прийти на зміну західному норманізмові чи совєтському антинорманізмові. [23]

Вертаючись до питання скандинавського експансіонізму в 9-му ст., слід ствердити, що не дивлячись на давні й постійні зусилля великої кількости науковців, — жодному норманістові досі не вдалося засвідчити існування подібного слова на скандинавських територіях тих давних часів, ані переконливо вивести термін "Русь" з такого чи іншого скандинавського кореня. Фінські чи естонські анальогії мало переконливі просто тому що їхнє походження та фільольогічні підстави залишаються неясними й спірними. [24] Зате маємо цікаві матеріяли, і то якраз скандинавські, які розповідають про варязький рух на схід і які свідчать недвозначно, що в тому русі нордманські ватаги скоро піддавалися різноманітним місцевим впливам, включаючи (і це дуже важне) запозичення політичної термінольогії підкорених чи атакованих просторів. Маю на увазі різні саги, включені у цикл "Рагнара Лодброка", розбишацько-лицарської постаті, яка символізувала войовничих вікінгів Сходу; [25] та казки, розроблені істориком Saxo Grammaticus в його "Історії данців." [26] Нпр.: місцевий варязький князь десь коло Західної Двини, Ладоги, чи на верхній Волзі виступає під назвою Handwanus, яку з тюркських компонентів влучно перекладено на "цареродний." [27] Інший приклад: Раґнар Лодброк, розгромивши якогось попереднього варязького вождя у Приладожжі чи на Волзі, утворює на Сході царство для свого сина який приймає назву Hwitserk — "Біло-одітий", [28] що є явним запозиченням з обсягу вартостей персько-іранських, які були поширені також в Хозарському Каганаті. [29]

Слова "Каган" і "Русь" принесені до Інгельгайму через Константинопіль — це не скандинавські слова, а радше запозичення скандинавських конкістадорів з політичної термінольогії найвизначнішої тогочасної державної структури на Сході Европи, Хозарської Імперії, з якою варязькі ватаги почали затяжну боротьбу. Престиж її стояв так високо в очах народів східноевропейської полоси, що лідери зростаючої нової потуги не знайшли нічого кращого, як присвоювати для власних цілей титули і функції загальновідомої значимости.

Кілька слів про Хозарію. Її етнічну основу становили різні іранські та тюркські племена (кочівні, напівкочівні, осілі), живучи в стані то співдружности то напнятої симбіози. Над Волґою селилися й кочували переважно тюркомовні ґрупи. [30] Тут з часом виросли головні центри Східної Хозарії (Ітіль, Хваліс, Семендер) і тут зосередилася центральна імперіяльна влада. Найголовнішою постатю державної структури був т.зв. "Великий Каган Хозарії", нащадок священного тюркського степо-

вого роду, який перенісся над Волгу десь коло середини 7-го століття, і дав тут початок незалежній Хозарській політичній організації. [31] З початком 9-го ст. в Хозарській Імперії відбувся державний переворот: Великого Кагана відсунув від суверенної влади сильний ватажок ожидовленого тюрко-хозарського племени, який прийняв титул "Каган-Бек" та став реальним володарем імперії. Великий Каган перетворився в чисто церемоніяльну фігуру, перейшовши на жидівську віру. [32] Під Каган-Беком правили державою інші Кагани, які не все його слухалися і не завжди годилися з тими чи іншими потягненнями жидівської суверенної династії. [33] Особлива напруженість існувала між Каган-Беком над Волгою і Каганом Західної Хозарії. Над горішним Доном і в басейні Сіверського Дінця переважали іраномовні групи. Тут також виросли поважні культурні осередки. На жаль, за вийнятком одного, не знаємо певно їхніх назв. Археольогічні розкопки цього століття розкрили дуже цікаву картину. Головний осередок Західно-Хозарського Каганату (Сарада) знаходився недалеко від сучасного Харкова, у верхівях Сіверського Дінця коло села Старий Салтів — звідси й матеріяльна культура цілого Хозарського Каганату називається "Салтівською" в археольогічній літературі. [34] Це було на той час велике місто з сильними мурами, акрополем-цитаделею, в якому в 9-му ст. могло жити около 10-15,000 людей (тогочасний Київ міг мати ок. 2-3,000 мешканців, а синхронні осередки Моравії між 2-5,000.) [35] Недалеко від міста знаходилися кілька некрополів, у яких археольоги нарахували до 40,000 могил, хоч з них розкопано й вивчено тільки ок. 700. [36] Основний обряд поховання був т.зв. "катакомбний", цебто бічне видовбання в середині ями з орієнтацією на схід або північ. [37] При тім відкрито дуже цікаву подробицю. Помітна кількість, а в одному некрополі сильно переважаюча більшість вивчених поховань виявляли цілком виразні риси *зороастризму*: звичай приклонників тієї релігії був не ховати покійників зразу, а радше залишати тіла під відкритим небом аж до їх повного розкладу, і щойно тоді збирати кости та переносити їх до відповідної катакомби. [38]

Обряд західно-хозарський виразно різнився від староукраїнського, де небіжчиків ховали за обрядом тілоспалення або тілопокладання з орієнтацією на захід. [39] Справа в тому що тільки частина, хоч і політично найважливіша, тюркомовних Хозарів прийняла юдаїзм. Більшість залишилася при своїм традиційнім поганстві, деякі виявили схильність до музульманства, інші охоту до християнства. Щодо іраномовних Хозарів Заходу, археологічні та письменні джерела свідчать про цілком інші пропорції в релігійних ісповідуваннях: найбільше здається було приклонників якоїсь форми зороастризму; була теж деяка кількість язичників, досить поширене було християнство (найшлися навіть

залишки християнських храмів на Дону, в Маяцькому городищі)[40] а найменше юдаїзм і музульманство. Мовна й релігійна строкатість Хозарського суспільства відбивалися досить негативно на його внутрішній спаяності, а це в свою чергу ослаблювало цілість імперіяльного комплексу.

Час до часу вибухали домашні війни і то значних розмірів. В рр. 859-862 тимчасово захопили владу в Ітілі над Вольгою іраномовні Хозари монотеїстичного (синкретично-зороастрийського?) вірування, які вже раніше покликали були собі на поміч скандинавські сили із півночі, признавши їм контролю над Києвом, а пізніше і над деякими частинами Кримського Побережжя. [41] Щоб добитися політичного визнання з боку Візантії, іраномовна Хозарська династія заохотила своїх скандинавських союзників до атаки на самий Константинопіль (похід червня 860-го р.) Відома т.зв. Хозарська місія Апостола Словян св. Константина-Кирила була направлена Візантією саме до цієї нової династії. [42] І якраз у зв'язку з тією місією св. Кирило найшов у Херсонесі при кінці 860 р., загадкові християнські матеріяли (Біблію і Псалтир, писані "руськими письменами") [43] — майже певно зразок Хозарської іраномовної літератури. [44] Але хоч їх тоді Візантія й визнала, іраномовним Хозарам не вдалося втриматися на позиції центральних володарів імперії. В році 862-ім цих Хозар перемогла Жидівсько-Печенізька коаліція; вони мусіли відступити на Захід і погодитися на відновлення статус кво. [45] Їхня остаточна доля — трагічна. Коло р. 889 вони намірилися з допомогою мадярів та інших союзників знову спробувати воєнного щастя над Волгою. Затривожені жидівські правителі Ітіля покликали зі сходу печенігів і зненацька перепустили їх на Захід. Дикі печенізькі вершники розгромили мадярів, примусивши їх тікати за Дніпро, а самі отаборилися у Приазовських степах. [46] Звідсілля вони почали безперебійну війну проти Сарадського Каганату, яка тривала 20 літ і закінчилася тотальною загладою Західно-Хозарської цивілізації. Археольоги нарахували що майже 200 населених пунктів були в той час повністю знищені огнем і мечем безоглядними азійськими дикунами. [47] Населення Західної Хозарії було вирізане або розбіглося, [48] а його залишки (переважно Яси) відновили кочовий спосіб життя і були силоміць включені до новоповсталої Печенізької степової федерації. Двісті літ після того страшного погрому, коли писав Нестор, мало хто міг ще розповісти про колишню велич Західної Хозарії. Звідси й прогалини в нашому літописанні, які щойно тепер можуть бути до деякої міри виповнені завдяки археольогічним розкопам.

Скандинавське запозичення термінів "Каган" і "Русь" — це безсумнівно запозичення від Західної а не Східної Хозарії. Знаємо це, бо в

тюркських мовах слова не починаються від букви "р" (отже нпр. маємо не "Руслан" а "Арслан", не "Руси" а "Уруси" і т.п.) [49] Арабський географ Масуді пишучи в рр. 943-947 про політичну систему Хозарії (властиво тюркомовної Східної Хозарії) згадує що Каган-Бек мав до своєї диспозиції професійний корпус військовиків та адміністраторів який називався *ал-арсія*. [50] Це — арабське переповідження тюркського слова, яке в свою чергу передає іранське *рус-а* (русь.) Отож маємо виразну відповідь на питання що означав цей термін хозарського політичного лексикону 8-10 століть, який перебрали скандинавці. *Русь* чи *Арсія* це просто спеціялізоване окреслення "військово-адміністративної знаті." Слово *русь* мало теж більш загальне значення в індоіранських мовах (включаючи сюди санскритську і староперську): "білий, світлий, яскравий," а переносно "славний, знатний, визначний, передовий." [51] Воно окреслювало взагалі *аристократію* кочових індоіранських народів. Тому не треба дивуватися що це слово появляється в різних часах і просторах, бо ж відомо що військова активність індоіранців була дуже широка, починаючи з 3-го тисячоліття перед Христом. Можливий цікавий приклад: старогебрейське слово *рош* (голова, начальник.) [52] Воно давало привід для різних спекуляцій: нпр. теорії Юрія Лісового про праукраїнців Єрусалиму і т.п. Тимчасом це слово *рош* могло бути прийняте до гебрейського лексикону від якоїсь індоарійської групи під-час 2-го тисячоліття перед Христом. [53]

Ми вже згадували, що розповідь Annales Bertiniani — це найраніший вірогідний документований вияв етно-політичного вживання слова *Русь* у Східній Европі. Але в значінні "аристократія" воно напевно вживалося в східноевропейських степах вже з часів т.зв. ямної культури ок. 2,000 років перед Христом. [54] Можна отже шукати його слідів. Нпр. не виключене що й назва *Рокс-оляни* якоюсь мірою відноситься до нього, бо в деяких індоіранських діялектах слово *рос* вимовляється твердше: *рокс*. [55] Але ми не знаємо точно що означає слово "Роксоляни", хоч Вернадський з ймовірністю пробує це вияснити як *"світлі" Аляни*. [56] В ґотського історика Йордана маємо цікаву розповідь про зрадливих *Росомонів* які ослабили імперію Германаріха в південній Україні саме перед гунською навалою. [57] Йордан писав свій твір 551-го року, в Антській епосі. Не виключене, що він пересунув у 4-те століття ім'я групи яка існувала в його часі. Можлива навіть така гіпотеза: за Йордана в південноукраїнських степах панували Болгари-Кутрігури, які щойно перехопили були політичну гегемонію від Гунів-Ул(и)чів. [58] Слово Kotrugur етимольогізується з тюркських мов як "визначні, передові люди." [59] А що вже тоді існувала симбіоза між цими Болгарами та Ясько-Аланськими (іранськими) племенами Подоння, припускаю що

Kotrugur це тюркський еквівалент іранського Rosomon який теж означав "визначних, передових людей" у відміннім мовнім середовищі.

Як це не вирішити б, одна справа виявляється цілком певна: термін *Русь* ніколи й ніде не засвідчений як стислий етнонім перед 9-им ст. Нема задокументованого ніякого народу, племені, чи держави які носили б виключно ім'я "Русь". Це термін радше клясовий, *суспільно-політичний,* а не державно-національний. Цікаво що якраз у такому значенні він увійшов до нашого стародавнього права, [60] і виступав в одній з найстарших редакцій нашої хроніки. [61] Здається що цей термін був добре відомий візантійській дипломатії ще перед 839-им роком та що їхнє вагання в справі скандинавських "русів" випливало почасти з незвичного державно-етнічного вживання традиційного суспільного поняття Хозарського політикуму. Як бачимо це окреслення взагалі не скоро було прийняте на Заході. Цікаві матеріяли до тієї проблеми знаходимо теж у писемній спадщині царгородського Патріярха Фотія. У своїх двох гоміліях 860-го року, виголошених дуже скоро після нападу "Русів" на Царгород, він не окреслює їх жодним етнонімом, а навіть називає їх "народом без імени." [62] У своїм посланні до Східних Патріярхів кінця 866-го року він висловлюється про них як про "так звану Русь" і то після замирення й підписання трактату та після офіційного хрещення цієї "Руси." [63] Справді мусіло бути щось дуже незвичне в цій новій термінольогії.

Ото ж треба прийняти, що постепенна зміна у значенні терміну "Русь", його перехід від клясового до національно-державного сенсу відбулися перш за все через політичну активність варязьких військово-купецьких ватаг, які, об'єднавшися зі староукраїнською (цебто місцевою) знаттю, та асимілювавшися до неї, стали співтворцями незалежної відновленої української державности та великодержавности. Теорія Нестора несприємлива для науки лише оскільки вона твердить що існував колись у Прибалтиці варязький (скандинавський) народ "Русь". Зате вона цілком прийнятна (з важною корективою щодо "полян") [64] оскільки вона голосить що з бігом часу староукраїнські групи Центральної України "от варяг прозвашася Руссю" та що колишні "словяни" і мнимі "поляни" — "нині зовомая Русь." [65] Навіть його теорія щодо приблизного часу цього перейменування наших предків, яке нібито відбулося незадовго після 944-го року за його хронольогією, [66] принципово прийнятна, як теж його твердження що Середня Придніпрянщина почала називатися "Руською землею" в звязку з походом 860-го року на Константинопіль, [67] а це останнє твердження повністю підтримане візантійськими джерелами.

Признавши виразний вплив скандинавського фактора на прибрання нашими київськими предками терміну "Русь" як національне самоокреслення (звідки воно поширилося на близькоспоріднені українські етноси з кінцем 12-го ст.), [68] ми все ж таки не можемо годитися з думкою що ватаги нордманів були взагалі початковою "Руссю" на наших центральних землях. Ми вже бачили що це слово — органічна частина Хозарського політичного лексикону та що воно було запозичене й присвоєне скандинавцями. Отже на черзі таке питання: чи маємо якісь достовірні дані про існування на тодішних територіях України переднордманської Руси? Виявляється що такі дані існують. Хоч ця початкова "Русь" не відіграла в нашому історично-політичному житті такої визначної ролі як пізніші Олеги, Ігорі, Ольги, Святослави та Володимири, вона всеж таки створила безсумнівні передумови для розвитку нашої національної спільноти.

Мабуть одна з найстарших якщо й не найстарша в *Повісті временних літ* — це включена до хроніки Нестора розповідь-пісня про вбивство Аскольда й Дира. [69] Ця подія датується роком 882-им, але ми знаємо, що хронольогія Нестора досить неточна щодо 9-го й 10-го ст. Порівнюючи інші уривки перед-несторівських літописів із щойно згаданою піснею та пробуючи найти в них виразніші натяки на історичні факти, які згадуються в документаціях незалежних від *Повісті,* я прийшов був свого часу до переконання, що розповідь про похід "Олега" на Царгород (датований Нестором 907 р.) — це фактично наш оригінальний твір про славну атаку "Русів" на візантійську столицю яка відбулася не 907-го, а 860-го року. [70] В такому випадку послідовність розповідей [71] та й сама логіка підказують що вбивство Аскольда й Дира мусіло статися дещо раніше. Бодай так могла представлятися справа у старших редакціях нашої хроніки. Нестор все це скомбінував дещо інакше, але такі його спекуляції явно хибні і їх можна вияснити його норманістською теорією про походження Руси в Києві.

Зате старший текст, переписаний Нестором майже без змін і включений до *Повісті* під р. 882 слід читати так: (після вбивства й похоронів Аскольда й Дира) "сяде Олег княжа в Києві і рече Олег се буде мати городом Русьским і біша у него словяни і варязи і прочії прозвашася Руссю." Тут виразно підкреслюється, що назва "Русь" звязана з багатонаціональною армією Олега щойно *після* захоплення Києва та з ліквідацією попереднього правительства міста й держави. [72] Хоч "Русь" має в цій цитаті політичний зміст, проте цьому термінові бракує виразного етнічно-національного забарвлення і це найкращий доказ що маємо до діла з перед-несторівською концепцією, бо ж для Нестора "Русь" в 9-му ст. це виключно скандинавці. [73] Але тут є натяк і на щось інше: дружина

Олега *замінює* Аскольда і Дира як "русь" (правляча аристократія) Київської держави. Старший текст напевно називав так Аскольда і Дира, бо й сам Нестор признає їм цю гідність. А що для Нестора "Русь" це обов'язково скандинавці-варяги, він перетворив Аскольда й Дира на скандинавських боярів Рюрика та зробив з них начальників руського-нордманського походу на Константинопіль 860-го року. [74] На щастя, польський середновічний історик Ян Длугош, який розпоряджав українськими хроніками давнішої редакції ніж Несторова, передав нам суть правильнішого погляду щодо Аскольда й Дира. Він представляє їх не як зайшлих варягів-завойовників, а як місцевих князів, останніх спадкоємців князя Кия, засновника міста Києва. [75] Отже справа виглядає так: перед приходом варягів до Києва (ок. 855-го [?] року) тут правила не-варязька династія яку можна окреслити як "русь" держави і яку представляли "Аскольд і Дир." Варяги та інші дружинники "Олега" цих правителів убили, та присвоїли собі їхню офіційну назву "Русь." [76]

Продовжуючи наші виводи звернім увагу на ще один вельми цікавий факт. Для Нестора перед приходом перших варягів (що їх він помилково зве Аскольдом і Диром), Київ належав до Хозарської Імперії і платив відповідну данину до імперіяльної каси. [77] Нестор не подає точної дати прилучення Київської землі (без деревлянів) до Хозарського комплексу, але на підставі його опису інших подій [78] та додаткових джерельних з'ясувань (хозарсько-болгарська війна 815-822 рр.; знищення Пастирського городища і Вознесенського табору; кінець Битицької фортеці і масова поява в Києві представників Волинцівської культури; прихід мадярів у Приазовські степи) виразно заключаємо, що це сталося не раніш початку третього десятиліття 9-го ст. (820-822 рр.) Отже "Аскольд-і-Дир" в якийсь спосіб зв'язані з хозарською імперіяльною адміністрацією. Чому ж тоді перед-несторівські літописні уривки знають їх як місцевих князів, нащадків Кия? А тому (і це нам підтверджують археольогічні розкопи старокиївської гори), [79] що найстарша достовірно відомо київська фортеця це та яку археольоги назвали "городом Кия", — а її побудова не сягає далі початку другої половини 7-го століття, якщо й не дещо пізніше. [80] Фортеця була збудована самими киянами (її конструктивний стиль словянський, а не салтівський — див. Приходнюк, ст. 86.) За якийсь час (середина 8-го ст.?) нею заволоділа на добровільний заклик всіх передових родів поза-деревлянської Київщини [81] інша, нова, політична сила яка була, хоч не спершу то пізніше цілком певно, тісно зв'язана з Хозарськими каганатами в Сараді та Ітілі, сила яка називалася "руссю" щодо своїх політичних функцій, та останні представники якої (фактично *друга* "руська" династія Києва) "Аскольд і Дир" були вбиті варязькими наїздниками. Уявна легітим-

ність перебрання Київської влади "Русами" уможливила пізніші літописні комбінації про відносини "Аскольда і Дира" до Кия.

І тут вириняє ще цікавіший факт з проблеми ідентичности "Аскольда і Дира": всюди де про них мова ці володарі виступають *спільно,* крім короткого опису їхних похоронів. [82] Це виглядало настільки підозріло, що після деяких вагань я рішився на інший підхід до цієї проблеми. Якщо Аскольд-і-Дир це пізні преставники Хозарської Імперії в Києві, то чи в цьому випадку ми маємо до діла з правдивими особистими ймennями, чи радше криється за ними щось інше, нпр. якийсь титул або функція, що їх можна б розшифрувати з допомогою іранських чи тюркських мов? У висліді розшуків виникає ряд припущень: 1. В лексикон іраномовних Хозарів проникали деякі тюркські політичні терміни запозичені з-над Волги нпр. Каган, тож могли бути й інші. 2. Від року 563-го відомий політичний титул *Аскел* із середовища тюркських степових імперій. [83] Точного значення цього титулу ще не вдалося устійнити, але нема сумніву, що він у такій чи іншій формі зв'язаний із поняттям "володіння граничних полос", можливо "західних полос". Крім первісного *Аскел*-а правителя західних окраїн Західно-Тюркського Каганату, відомі теж: а. *Аскіл, Асгіл.* Цей термін окреслює частину організації Волзьких Булгар в 10-му ст. [84] б. *Іскал, Сокал.* Провідник передових західно-прямних половецьких загонів, згаданий у *Повісті* під роком 1062. [85] в. Мадярське слово Szekely, того ж кореня, означає "граничні сторожі." [86] г. Є теж топонімічні дані: ріки *Оскол,* Ворскла (*Ворьсколь*) містечко *Сокаль* тощо. 3. Слово "Аскольд" яке звичайно виводять із скандинавського Hoskuld-r [87] може бути іранське *Аскол-т* у значенні "граничні начальники", бо кінцеве *-т* означає множину. [88] 4. Звук *і* це присвойний знак в іранських (і тюркських) мовах, відповідник англійського *of.* [89] 5. Слово "Дир" (Дирдь, Дир-т) у тому випадку могло б відноситися до племінної приналежности останної перед-нордманської "руси" в Києві: це були представники Хозарії з племени дирів. Повний вислів "Асколт-і-Дирт" можна б тлумачити як "начальники дирів." Якщо допустити, що цей вислів був перебраний староукраїнською піснею з іранського контексту, де *і* приймалося не як додаток але як присвоєння, то й наше пізніше розуміння цього загального політичного окреслення зродило неправильно два ймення двох окремих князів. У висновку толкування повинно бути: не Олег убив двох князів, Аскольда і Дира, а радше — він убив "начальників дирів."

Ця пропонована інтерпретація може здаватися надто смілива. Проте її підтверджують додаткові аргументи: а. Племя іраномовних

дирів справді існувало. Псевдо-Захарія Ретор, сирійський письменник половини 6-го ст., залишив нам дуже точний список головніших іранських та тюркських племен які кочували тоді на степових просторах між Каспійським і Чорним морями. Ім'я дирів виразно фігурує в його списку. [90] Отже цілком можливе, що якраз представники того племени з'явилися в Києві з початком 9-го ст. (в зв'язку з перебудовою Хозарії після Болгарської війни 815-822 рр., виграної Ітілом при допомозі мадярів), перебрали у свої руки Київську фортецю від ранішої, *першої* династії "Русів", і діяли довший час як "граничні начальники" розширеної Хозарської Імперії (ок. 820-855.) б. У своїм описі похоронів "Аскольда і Дира" після їхнього вбивства Олегом, Нестор каже, що Аскольда поховали на горі "яка нині називається Угорська." [91] Це — сучасна Аскольдова Могила. Археольоги не знайшли тут нічого що оправдувало б цю назву. Зовсім відсутні на цьому терені некрополь чи індивідуальні поховання. [92] Але Нестор додав, що "могила Дира знаходиться за Святою Іриною." Мова тут про монастир Св. Ірини який був збудований за Ярослава Мудрого. Тут археольоги ще в минулому столітті зробили надзвичайне відкриття (1874 року): [93] викопали вони ряд поховань т.зв. катакомбного типу, цебто того ж стилю як і раніше згадані могильники великого міста Саради коло Старого Салтова. Нема сумніву що тут ховано носіїв тієї ж культури, яка існувала в Західній Хозарії. І виринає питання, чи не була т.зв. Аскольдова Могила могилою в тому значенні, що саме тут клали тіла померших вождів дирів, за звичаєм зороастрівської релігії, щоб пізніше ховати їх в катакомбах "за Святою Іриною"? в. При тому варто пригадати, що перед другою половиною 11-го ст. у всіх знаних нам іноземних джерелах Київ виступає не як "Київ", а як *Куява* (нпр. Константин Порфірогенет, [94] Арабські географи, [95] Дітмар Мерзебурґський.) [96] Якщо Араби могли це ім'я перекрутити, то це мало ймовірно для Константина, який мав тісні взаємини з Києвом, та ще менше для Дітмара, добре поінформованого західними купцями та військовиками. [97] Що ж це таке "Куява"? Просто точний іранський відповідник нашого українського "Київ": "город Кия" (*куя* — іранський княжий титул і особове ім'я, відомі з клясичних текстів зороастризму; *-ва* — іранський присвоювальний суфікс.) [98] Перевага іранської вимови до 11-го ст. — доказує що вона була первісна і щойно пізніше зукраїнізувалася. [99]

Існують ще й додаткові інтересні дані щодо Хозарсько-іранського компонента в історії ранної Центральної України: нпр. відносини між "Руссю" а Сіверянами на Лівобережжі; [100] деякі боги язичницького пантеону Володимира; [101] ряд імен у мировім трактаті 944-го року. [102] Це все можна буде розглянути при іншій нагоді.

Закінчуючи цю коротку студію відносно проблеми початкової Руси, варто для більшого зрозуміння підсумувати наш перегляд у кількох основних тезах.

1. Слово "Русь" — стародавне індоіранське слово з клясовим змістом "знать, аристократія." В іранських контекстах це слово мало виключно суспільно-політичне значення, а не державно-національне. Воно ніде не було зафіксоване як назва конкретного народу чи племені.

2. В Хозарській Імперії це слово зберігало своє первісне значення, а теж виступало в більш спеціялізованім сенсі: "військово-адміністративна знать; виконна сила Кагана."

3. Коли Київщина переорганізувала себе політично (не пізніше середини 8-го ст.), в Києві з'явилася добровільно прикликана аристократія із Західно-Хозарського культурного кола, яка засіла в недавно збудованій фортеці старокиївської гори, назвавши її "Куявою", та почала виконувати "руські" (військово-адміністративні) функції: оборона, збирання податків, дещо законодавства. Згодом, ок. 820-го р. ці функції перейшли (в зв'язку з т.зв. Хозарською даниною) до представників Ітільського Каганату. Етнічне ім'я цієї пізнішої "Руси" було *дири*, а її вожді носили титул *Аскол* (в множині *Асколт*.)

4. Нордманські ватаги почали наступ проти Хозарської Імперії в першій половині 9-го ст., створюючи примітивні, але сильні, політичні організації на далекій півночі в симбіозі з місцевими племенами, та присвоюючи собі Хозарську політичну термінольогію (Каган, Русь.)

5. Кілька літ перед вибухом цивільної війни в Хозарії 859 р. ватага нордманів та їхних союзників захопила Київ, убила представників центральної Хозарської влади та перейняла на себе функцію "Руси".

6. Термін "Русь" був визнаний Візантією та іншими країнами як державно-етнічне окреслення геґемонної "Руської землі" (Середнє Придніпровя) та постепенно перетворився на національне ім'я центральноукраїнського етносу, з яким прибулі варяги та їх іранські попередники засимілювалися. Цей процес в основному завершився підчас правління св. Володимира. Впродовж 12-го ст. термін "Русь" поширився на решту тодішних українських територій.

Вся наша аналіза є дальшою спробою уточнити проблему заторкнену Михайлом Брайчевським більш двадцять років тому в його видатному творі п.н. *Походження Руси*, де цей тонкий історик та археольог писав, що "первинна Русь виявляє очевидні культурні зв'язки з населенням південного сходу ...[...ідеться про племена сармато-аланського походження...], яке, треба думати, відіграло серіозну роль в її початковій історії; тим населенням, в середовищі якого доводиться шукати і ґенезис самого імени Русі." [103] Хочемо вірити, що з продовженням і поглиблен-

ням "перебудови" наші підсовєтські наукові сили матимуть спроможність більш відкрито, сміливо й послідовно працювати над розробкою цієї преважливої тематики та інших подібних до неї.

ПРИМІТКИ

1. G.H. Pertz, ed., *Monumenta Germaniae Historica,* SS. I, Hannover 1826 (Kraus reprint 1963) — Prudentius Trecensis, *Annales Bertiniani s.a. 839,* p. 434.

2. Там же: misit etiam (Теофіль) cum eis (цебто зі своїми послами) quosdam qui se, id est gentem suam, Rhos vocari dicebant, quos rex illorum, Chacanus vocabulo, ad se amicitiae, sicut asserebant, causa direxerat, petens per memoratam epistolam, quatenus benignitate imperatoris redeundi facultatem atque auxilium per imperium suum totum habere possint, quoniam itinera per quae ad illum Constantinopolim venerant, inter barbaras et nimiae feritatis gentes immanissimas habuerant, quibus eos, ne forte periculum inciderent, redire noluit. Quorum adventus causam imperator diligentius investigans, comperit eos gentis esse Sueonum, exploratores potius regni illius nostrique quam amicitiae petitores ratus, penes se eos usque retinendos iudicavit, quod veraciter invenire posset, utrum fideliter eo necne pervenerint; idque Theophilo per memoratos legatos suos atque epistolam intimare non distulit, et quos eos illius amore libenter susceperit, ac si fideles invenirentur et facultas absque illorum periculo in patriam remeandi daretur, cum auxilio remittendos; sin alias una cum missis nostris ad eius presentiam dirigendos, ut quid de talibus fieri deberet, ipse decernendo efficeret. Антинорманістична інтерпретація цього джерела найвиразніше подана М. Грушевським: див. *Історія Україні-Русі,* т. I, Київ 1913, відбитка Ню-Йорк, Книгоспілка 1954, ст. 394. Клясична норманістична позиція представлена у V. Thomsen, *The Relations between Ancient Russia and Scandinavia and the origin of the Russian State,* 1877 (New York, B. Franklin Reprint 1964), pp. 38-45.

3. *Monumenta Germaniae Historica,* Epistolae, VII, 1928, p. 388: Chaganum vero nos praelatum Avarum, non Gazanorum (*sic*) aut Nortmannorum nuncupari reperimus, neque principem Vulgarum, set regem vel dominum Vulgarum. Див. теж Thomsen 1877, p. 42, no. 2. Різко відмінні аналізи цього листа подані норманістом (H. Paszkiewicz, *The Making of the Russian Nation,* London: Darton, Longman & Todd 1963, p. 158) та антинорманістом (Грушевський, I, ст. 615).

4. С. Шелухин, *Звідкіля походить Русь. Теорія кельтського походження Київської Руси з Франції,* Прага: А. Фішер 1929. На ст. 48-49, автор зовсім неточно передав зміст листа Теофіля, наслідуючи в цім давню антинорманістичну традицію. Називаючи нарід Рос (Rhos) "своїм" народом (gentem suam), посли-шведи очевидно вважали себе *частиною* того народу. Відома антинорманістична діялектика (мовляв, нарід Русь і його каган — це одне, а принагідні службові шведські посли — щось цілком відмінне :це між іншим був погляд самого Грушевського — див. *Історія Україні-Русі,* I, ст. 615) явно противоречить природному сенсі літописних слів, і не може бути прийнята.

5. O. Pritsak, *The Origin of Rus',* vol. I, Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1981. Див. нпр. ст. 24-28.

6. Б.А. Рибаков, *Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв.,* Москва: изд. Наука 1982, ст. 188-189, 284-293, 87-90, 567-571; він же, *Мир Истории,* Москва: изд. Моск. Гос. Унив. 1984, ст. 10, 41-42; Б.М. Бабій, гол. ред., *История Государства и Права*

Украинской СССР, том I, Киев: Наукова Думка 1987, ст. 49-50; П.П. Толочко, *Стародавній Київ,* Київ: Наукова Думка 1966, ст. 11-13. В своїх новіших працях (див. нпр. *Історія Києва,* т. I, Київ: Наукова Думка 1986, ст. 54-62), Толочко часами відступає від специфіки цієї теорії.

Варто зазначити що термінольогія відомих договорів 911 і 944 рр. всеціло покривається з висловом вищенаведеного листа Теофіля: в ньому пишеться "gentem *suam* Rhos", а в договорах "*мы* от рода русьского" (див. *Полное собрание русских летописей* (— ПСРЛ), I, Москва 1962, стовп. 32-33, 46; II, С. Петербург 1908, с. 23, 35.) Не можна отже без відповідних уточнень погодитися з твердженням Рибакова мовляв "початковий вислів договору (911 р.) означав не національне походження дипломатів, а ту юридичну сторону, ту державу, від імени якої договір підписувався з другою державою" (див. 1982, ст. 303; 1984, ст. 55.) Вислови очевидно відносяться до відмінних груп: в листі Теофіля це "каґанат" Приладозький, в договорах 10-го ст. це друга (908?-943) і третя (943-) київські варязькі династії. Хоч, як ми зараз вияснимо, термін "Русь" був далеко старший від його примінення до східноевропейських скандинавців, та безсумнівно включав навіть у 9-10 ст. не-скандинавську правлячу людність, почасти староукраїнську, залишається невідкличним фактом що в очах візантійських авторів 9-10 ст. якраз рухливий скандинавський елемент (зрештою дво- або три-мовний!) надавав *тодішній* Русі її найвиразніший етнічний кольорит. Справа почала мінятися щойно на переломі 10-го і 11-го століть. Недаром "руські" назви Дніпровських порогів у Константина Порфірогенета (див. G. Moravcsik, R. Jenkins, eds. *Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio,* vol. I, Washington, C.S.: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies 1967, pp. 58-61) — назви скандинавського мовного круга (це визнає навіть Рибаков: див. 1982, ст. 334-335; 1984, ст. 90.) Лев Діякон, пишучи року 990-ого (отже вже *після* навернення Св. Володимира на християнство) зазначує, що підчас Балканських війн 967-971 рр. військо Святослава послуговалося *двома* мовами (див. J.P. Migne, *Patrologiae cursus completus: series graeca posterior,* tom 117, cols. 817-818) в яких тяжко не розпізнати словянську і староскандінавську. Історична правда в цій скомплікованій справі найдеться подалі "вульґарних" варіянтів (слово Н. Авдусіна, критикуючи П. Толочка, а по суті Рибакова, у *Вопросах Истории,* 1988, ч. 7, ст. 32 відс. 41) як норманізму так і антинорманізму.

7. G.D. Knysh, *The Methodian Roots of Mediaeval Ukrainian Christianity,* Winnipeg: UVAN 1989, p.. 22, 36 and ns. 102-106.

8. C.A. Macartney, *The Magyars in the ninth century,* Cambridge: University Press 1930, p. 71; S. Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire,* London: G. Bell & Sons Ltd. 1930, p. 86; F. Dvornik, *Byzantine missions among the Slavs,* New Brunswick: Rutgers University Press 1970, pp. 46-47, 333 n. 169, 334-5 n. 174.

9. G. Moravcsik, R. Jenkins, I, pp. 182-185; Macartney, pp. 74-75.

10. Macartney, *passim,* особл. ст. 71, 77.

11. Щодо засягу Хозарської держави, див. Грушевський, I, ст. 228-229; М.И. Артамонов, *История Хазар,* Ленинград: изд. Гос. Ермитажа 1962, ст. 385-386.

Українські, арабські, перські, хозарські, й візантійські джерела не дають нам точніших інформацій про північні границі ранної Хозарської Імперії: нпр. *Повість временних літ* представляє ситуацію яка устабілізувалася щойно в середині 9-го ст., цебто *після* перших скандинавських навал. Хозарські впливи в той час вже не сягали поза радимичами на верхньому Дніпрі: див. ПСРЛ, II, с. 17. Скандинавські джерела, на жаль дуже скупі (див. нижче, відс. 25-28) потверджують що Хозарська Імперія колись простягалася аж до басейну Двини і верхньої Волги, якщо й не дальше.

12. Paszkiewicz, ст. 154, 156. Див. А.П. Новосельцев, "Восточные источники о восточных словянах и Руси VI-IX вв.", *Древнерусское государство и его международное значение.* Москва 1965, ст. 406. Див. відс. 104.

13. Література цього питання величезна. Див. нпр. N. Arbman, *The Vikings,* London: Thames & Hudson 1970, pp. 90-96; P.H. Sawyer, *The Age of the Vikings,* London: Edward Arnold 1962, pp. 45-47, 203-204; *Kings and Vikings,* London: Methuen 1982, pp. 113-130; O. Subtelny, *Ukraine — A History,* Toronto: University of Toronto Press 1988, p. 26.

14. М.К. Каргер, *Древний Киев,* т. I, Москва-Ленинград: изд. АН СССР 1958, ст. 127-230, особ. 218-220; Д.І. Бліфельд, *Давньоруські пам'ятки Шестовиці,* Київ: Наукова Думка 1977, ст. 35, 101-110, 111 сл.

15. H. Lowmianski, *Poczontki Polski,* t. V, Warszawa: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe 1973, pp. 160-175. O. Subtelny, 1988, p. 25.

16. ПСРЛ, II, ч. 45 (рік 945): Древляне изьбраша лучьшая мужи идеже *дръжать* Деревьскую землю..; с. 172 (рік 1072): бѣ бо тогда *держа* Вьшегородь Чюдинь, а церковь Лазорь; с. 199 (рік 1088): игоуменьство тогда *держащу* того манастиря (Святомихайлівського) Лазореви; с. 199 (рік 1089); ...при благовѣрном князи Всеволодѣ *державному* Роуския земля.. воеводьство *держащю* Киевьскои тысящи Яневи игуменьству *держащу* Ивану. Всі підкреслення мої. Див. теж низче відс. 18.

Варто підкреслити що переважне поняття "України", остаточно прийняте як національне самоокреслення Русинів-Українців, сягає своїм корінням в сиву давнину. Досить поширена в сучасній історіографії концепція, мовляв тодішня "україна" це перш за все якщо не виключно "пограниччя" (див. нпр. Subtelny, 1988, pp. 3, 5) була рішучо і цілком переконливо спростована Р. Смаль-Стоцьким ще 1950-го р. (див. М. Андрусяк, "З дослідів над назвою "Україна" ", *Збірник на пошану сімдесятиріччя народин Романа Смаль-Стоцького,* ред. В. Лев і М. Стахів, Нью-Йорк: НТШ (Зап. НТШ т. 177) 1963, ст. 248;) див. П. Ковалів, *Вступ до історії східньослов'янських мов,* Ню Йорк: НТШ 1970, ст. 34. Найважніше значення слова "україна" (затримане в українських історичних думах, звідки й перейшло в націотворчу поезію Шевченка) це: "держава, край, область" (див. Андрусяк, ст. 250-251.) В англійській мові перекладається як "the country", "this country" і т.п. Піонерська праця Яр. Рудницького (*Слово й назва "Україна",* Вінніпег: УВАН 1951) по суті цього не заперечує, і далі залишається прийнятна з мовознавчого боку. Їй потрібна лише певна поправка щодо визначення *епохи* в якій установлюється це найважніше хоч (для Рудницького) похідне значення "україни" як "країни": пропоноване Рудницьким 16-те століття за пізна пора для цеї еволюції. Для З. Франко "переконливішою... видається спроба розгледіти назву "Україна" у слові "край", "країна" (з префіксом *у* який означає: напрям до середини)". Див. її ж "Обшир землі працурів", *Україна* н. 33 (1989, ст. 22-23.) Якраз в такім сенсі воно виступає в Іпатському літописі. Найстарша відома нам згадка про "Україну", занотована в ньому під р. 1187 (точніше: вписана до літопису редактором збірника 1199 р.), відноситься не до пограниччя (див. помилкову думку Субтельного, 1988, ст. 23) а до *гегемонного Київського князівства,* імперіяльного ядра староукраїнської великодержави. "Україна" в цім контексті "стогне" (плаче, ляментує, ридає) за покійним князем Володимиром Глібовичем, блискучим військовим подвижником в її обороні проти половців. Звернім увагу на вдаряючу подібність цього літописного "стогону України" за богатирським Володимиром Глібовичем до не менш славного вислову *Слова о полку Ігоревім* (де між іншим вищезгаданий князь Володимир теж виступає в ролі активного борця проти степовиків: див. О. Білецький, *Хрестоматія давньої української літератури,* Київ: Радянська Школа 1967, ст. 92): "О стонати Руской земли, помянувше прьвую годину и прьвых князей!" (там же, ст. 94). Співставлення цих *синхронних* уривків безсумнівно доказує що для київських авторів кінця XII-го ст. "Україна" і "Руська земля (вужча)" — це одне і те саме. Правда, як загальний політичний термін, "Україна" прикладалася не тільки до Київщини. В літописі під р. 1189 є мова про "Україну Галицьку", цебто про *державу* Галицьку (а не галицьке пограниччя, яке традиційно мало

окрему назву "пониззя". Відрубність тогочасної (до 1199 р.) Галицької державности зрештою добре зазначена в тім же *Слово о полку*, де "золотий стіл" Києва співіснує з Галицьким "золотокованим столом" Ярослава Осмомисля — див. Білецький, 1967, ст. 93.) Для Холмського книжника 1255-го р. "Україна" це *Холмське князівство*, ядро держави короля Данила (див. ПСРЛ, II, с. 732) і т.п. Ото ж виринає такий методологічний висновок: прадавність політичного терміну "Україна" (= держава, країна) в українському лексиконі, його документоване вживання в ролі паралельного, популярного (народного) відповідника "вужчої" Руської землі та деяких інших староукраїнських князівств уможливлює органічне присвоєння цього терміну для історіографії як уповні придатне окреслення українського народу і землі від принаймні середньовічних часів, без найменшого страху зробити викривлений анахронізм. Нова студія О. Субтельного, в якій цей історик *систематично* й *послідовно* відмовляється вживати термін "українці" для українського населення з перед 14-го ст. (така проблема м. інш. чомусь не існує для Субтельного щодо поляків, чехів, мадярів, болгарів і т.д.) грішить у найкращому випадку герменевтичною сліпотою. Підхід Субтельного мабуть вияснює прагнення автора доказати "бездержавність" українського народу впродовж його історичного існування (див. Субтельний, 1988, ст. хі). Ясно що в такому випадку говорити про тяглість української державности в 6-14 ст. не дуже вигідно; отже Субтельний замінює її "словянською", "східнословянсько-скандинавською", "племінною", "географічно-регіональною", "конгломератною" і т.д. Невідповідність такої наївної концепції для серйозної науки цілком зрозуміла.

17. ПСРЛ, II, ч. 4: Афетово же колѣно и то Варязи. Свеи. Оурмане. Готѣ. Русь. Агнянѣ і т.д.; с. 14: сице бо звахуть ты Варягы Русь, яко се друзии зовутся Свеє і т.д.; с. 20: от Варягъ бо прозвашася Русью а пѣрвѣє бьша Словѣне аще и Поляне звахуся і т.д.

18. ПСРЛ, II, с. 8: И по сеи братьи почаше *дѣржати* родь ихь *княженис* в Поляхь, а вь Деревляхь своє а Дрьговичи своє а Словѣнє своє во Новѣгородѣ а другоє на Полотѣ иже и Полочанѣ.

Ці структури існували перед приходом тюрко-болгарів на Дунай (див. там же, с. 9 = середина 7-ого ст.). О. Субтельний не використав безпосередньо цих першоджерельних матерялів для своєї нової студії, задовольняючися співставленням суперечних совєтських і західних інтерпретацій політичної історії ранньосередновічної Східної Европи (див. Subtelny, 1988, pp. 22-28, 42-43).

19. "Хозарська данина" вставлена в літопис після повідомлення про утворення Болгарської держави на Дунаї (681 р.) і перед вісткою про інтронізацію імператора Михайла (за *Повістю*, року 852-го [див. ПСРЛ, II, с. 12] а фактично року 842-го.) Див. теж. Грушевський, I, ст. 367 сл., 395-396.

20. Thomsen 1877, p. 80; Pritsak, 1981, p. 273 n. 119, p. 871; Subtelny, 1988, p. 21.

21. М. Чубатий, *Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнословянських націй*, Ню-Йорк-Париж: НТШ (Зап. НТШ ч. 178) 1964, ст. 103-109.

22. Див. словянські назви деяких Дніпрових порогів у Константина Порфірогенета: Moravcsik, Jenkins, I, 58-59 (Ostrovouonipra*ch*), 60-61 (Voulnipra*ch*), де грецьке *х* передає *м'яке* словянське (українське) *с*. Слово "закон" перейшло до печенізької (там же, ст. 56-57) і тюрко-хозарської (172-173) мов. Див. G. Vernadsky, *Ancient Russia*, New Haven: Yale University Press 1943, ст. 214. Див. теж S. Rapoport, "On the early Slavs. The narrative of Ibrahim- ibn- Yakub", *The Slavonic Review* 8 (1929-1930), p. 339 (= Хозари, Печеніги, Руси [цебто скандинавці Східної Европи] вміють говорити по-словянськи.)

Спроби Шереха-Шевельова (див. *Україна* 5 (1951) ст. 328, 330); *Word* 11 (1955), p. 509; його ж *Teasers and Appeasers*, Munich: Wilhelm Fink Verlag 1971, p. 147 та Оболенського (див. його коментар до 9-го розділу *de administrando imperio:* Moravcsik, Jenkins, II, Dumbarton Oaks 1962, p. 41) відхилити надзвичайно неприємний для московської науки факт

передання українського *г* в творі Порфірогенета, цілком непереконливі (а у випадку Оболенського чисто голословні.) Західний науковець К. Falk повністю спростував позицію Шевельова: див. *Україна* 9 (1953) ст. 722, 724-725. Див. теж цікаву статтю Ярослава Дашкевича, "До історії українського *г*", *Slavia* 46 (1977), 227-235, зокрема ст. 233-234. В своїй монументальній *A historical phonology of the Ukrainian language* (Heidelberg: Carl Winter Universitatsverlag 1979) Шевельов боронить відносно пізну появу українського "г" досить непереконливими аргументами [маю на увазі його *історичну* а не *мовознавчу* перспективу — Ю.К]:(1) "г" могло з'явитися лише після втрати слабих єрів [час їх повстання гіпотетичний: див. там же, ст. 84 — "probably... the 9th c." Шевельов зазначує давні можливі запозичення мадярської мови з прото-української. Але ж контакти прото-мадярів з прото-українцями почалися вже з 7-го століття, в добі "Оногурів", цього ранноприбулого етнічного компонента пізніших мадярів] отже "not before 1050" (ст. 349). Виявляється проте що дата *1050* цілком довільна, і зумовлена в уяві Шевельова браком ранних писаних документів з території України. Очевидно що така припадковість нічого не може доказати про реальну хронологію мовних процесів. (2) Приявність "г" в усіх українських християнських іменах (напр. *Григорій* і т.п.) доказує Шевельові що зміна g — г повстала щойно після хрещення України, отже "after the tenth century" (ст. 350), бо в протилежнім випадку грецьке *у* (церковнословянське g = г) мусіло передаватися іншими (якими? — Ю.К.) буквами. Але ж відомо що християнство масово ширилося в Україні не лише з кінця 10-го століття (тут Шевельов безкритично йде за традиційною "Володимирською" схемою) а радше з другої половини 9-го ст. Отже зміна g — г могла повстати кілька поколінь перед Константином Порфіородним який природно її задокументував в деяких назвах Дніпрових порогів. Підкреслюю для ясности що мої завваги відносяться тільки до питання українського "г" а не до інших основних міркувань Шевельова у вищезгаданих працях. Див. теж Knysh, 1989, 63, 69 n. 65.

23. Особливо неплідний виявився підхід О. Пріцака. Гарвардський учений висунув слабо аргументовану і щонайменше дивну думку що первісний Київ був жидівсько-хозарською фундацією: N. Golb, O. Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*, Ithaca: Cornell University Press 1982, *passim* esp. pp. 55-7. Див. Ю. Книш, "До питання впливу Методіївської архиепархії на раннє Київське християнство", *Український Історик* 25 (1988), ч. 3-4, ст. 43-57, особл. відс. 41. В своїм *Origin of Rus'* (1981, ст. 70-71) Пріцак представляє фантастичну теорію "культурної вищості" жидівської Тмуторокані Vernadsky, *The origins of Russia*, Oxford: Clarendon Press 1959, p. 199; Subtelny, 1988, p. 23; над українським Києвом доби Мономаха "whose [Києва] inhabitants" за його словами "were just becoming literate in 1036 and were still [1113-го р.!] on what might be described as a primary-school level." Мабуть, що усякі додаткові коментарі тут зайві.

24. Thomsen 1877, pp. 92-97; Грушевський, I, ст. 623-624; Vernadsky 1943, ст. 277; Шелухин, 1929, ст. 53: ...Фіни прозвали Шведів Руотсами через те, що вони ходили в Русь, в Київ, бо Кияне звалися Русею, а не Кияне прозвалися Русю через те, начеб то Шведи були Русю.

25. G. Jonsson, ed., "Ragnars saga lothbrokar" in *Fornaldar sogur Northurlanda*, I. Reykjavik: Akureyri 1950, pp. 219-285 (Engl. trans. M. Schlauch in *The Saga of the Volsungs*, New York 1949, pp. 185-256); "Thattr af Ragnars Sonum" in *Fornaldar...*, pp. 287-303.

26. O. Elton, trans., *The First Nine Books of the Danish History of Saxo Grammaticus*, London: D. Nutt 1894.

27. Elton, pp. 30, 49-50. Див. Pritsak, 1981, ст. 172. Поза етимологією слова "Handwanus", пріцаківська інтерпретація переказів середньовічного данського історика (там же, ст. 170-173) надзвичайно довільна. "Hellespont" для Saxo це не тільки Константинопіль чи Керченський пролив, а перш за все переправна шийка яка об'єднувала Балтійське море з Ладозьким озером і була основним, хоч не виключним, "входом на Схід" для варязьких

купців і дружин. Герої Сакса символізують очевидно різні озброєні ватаги "нордманів", які, починаючи з 8-го ст., шукали дороги до казкових багатств Сходу, вступаючи в різнородні взаємини з місцевою людністю та Хозарським Каганатом, а теж постійно конкуруючи і ворогуючи між собою. Деякі їхні ранні групи майже напевно визнавали сюзеренітет Хозарії на територіях пізніших Полоччини, Новгородщини, Суздальщини і в зв'язку з цим приймали пропоновані їм самою хозарською центральною адміністрацією титули, часто мабуть доповнені подружними взаєминами зі знатними (навіть "царськими") хозарськими родами. Див. Moravcsik, Jenkins, I, pp. 170-173 де Константин Порфірогенет описує аналогічні відносини між мадярами і західними хозарами: з. - хозарський Каган пропонує мадярському вождеві Лебедіясові "королівський" титул і матримоніяльне посвоячення. Ці факти датуються другою половиною 9-го ст., але напевно відзеркалюють раніші звичаї та прийоми в хозарському політикумі.

28. Elton, 372. Пріцак (1981, ст. 169) помилково змішує "Білоодітого" з іншим князем, Бйорном, та утотожнює Бйорна-Білоодітого (хоч ці постаті виразно відокремлені в праці Saxo) з... Аскольдом! (див. ст. 176-182.) Така комбінація абсолютно неприйнятна: див. G. Knysh, "Some problems in Omeljan Pritsak's reconstruction of ninth-century Ukrainian and East European history", *Canadian-American Slavic Studies*, 19 (1985), pp. 57-59.

Можливо, що якраз цей короткотривалий "варязький каганат" має на увазі наша *Повість* п.р. "859". Див. ПСРЛ, II, с. 13: имаху дань Варязи приходяще изь заморья на Чюди и на Словѣнехь и на Меряхь и на всѣхь (Весях?) Кривичахь и а Козаре (хозарський Каганат) имахуть на Полянех и на Сѣверехь и на Вятичихь і т.д.

29. H.L. Jones, ed., *The Geography of Strabo*, New York: G.P. Putnam's Sons 1930 (vol. VII), Bk. 15, sec. 3, subsec. 15. Vernadsky, pp. 276-278. Mary Boyce, *Zoroastrians*, London: Routledge & Kegan Paul 1979, p. 67. Вона ж *Textual sources for the study of Zoroastrianism*, Totowa, N.J.: Barnes & Noble 1984, p. 68.

30. Macartney, pp. 22-28. D.M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, New York: Schocken Books 1967, pp. 41 ss. Див. теж М.И. Артамонов, *История Хазар*, Ленинград: изд. Гос. Ермитажа, 1962, ст. 41, 64.

31. Артамонов, ст. 170-171. Pritsak, 1981, p. 9, 55-56. Golb, Pritsak, 1982, p. 36.

32. Грушевський, I, ст. 229. Macartney, p. 102, n. 2; pp. 197-198 (розповідь Ібн-Русте, ок. р. 903). Dunlop, pp. 111-113 (розповідь Ібн-Фадлана з р. 922). Артамонов, ст. 275-282. Moravcsik, Jenkins, I, p. 182-183. Golb, Pritsak, 1982, p. 36, 132. Теорію Пріцака про мниму втечу Великого Тюркського Кагана до мерянського Ростова(!) (див. 1981, ст. 28, 171, 182) де він буцімто уможливив започаткування "Руського Каганату" слід відхилити як наскрізь фантастичну й незадовільну комбінацію: див. Knysh, 1985, ст. 59-63.

33. Скомпліковану систему тюркських степових держав описує коротко Vernadsky, 1959, ст. 27, 30, 92-93; див. теж Pritsak, 1981, ст. 11-19. Цікаві інформації знаходимо у творах арабських і перських географів: див. Dunlop ст. 91-93, 95, 97-98 (Істахрі); ст. 104-105 (Ібн-Русте); ст. 111 (Ібн-Фадлан: описує 4 роди "каганів".) Див. теж Артамонов, ст. 244-245: автор згадує "іль-*тебера*" дагестанських гунів і "бла*тавара*" волзьких булгар. "Таб-/в/ар": васальний князь. Звідси між іншим пояснюється літописне окреслення "уличі тиверці" (= "королівські" ул / и / чі): так називалися степові улч-гуни, сюзерени словянських уличів — див. низче відс. 58. Варто завважити що титул "каган" міг відноситися і до підвладних володарів типу "таварів": див. Артамонов, ст. 184.

34. Vernadsky, 1959, ст. 92. М. Брайчевський, *Походження Руси*, Київ: Наукова Думка 1968, ст. 170-171. В.Й. Довженок, ред., *Археологія Української РСР*, т. III, Київ: Наукова Думка 1975, ст. 421-435. Д.Т. Березовець, "Слов'яни й племена Салтівської культури", *Археологія* 19 (1965), ст. 47-67. Не зважаючи на деякі помилки, праця Березовця являється необхідною для дослідників "руської" проблеми. Щодо назви "Сарада",

див. М.А. Сіроштань, ред., *Історія міст і сіл Української РСР — Харківська область,* Київ: УРЕ 1967, ст. 401.

35. Довженок, ст. 422: "...у 8-9 ст. існувало велике середновічне місто площею близько 120 га." В часі свого найбільшого розквіту (12-13 ст.) старий Київ мав площу 400 га. і населення 45-50,000: див. Довженок, ст. 192. Щодо розмірів Києва у 9-ому ст. пор. О.М. Приходнюк, *Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я 6-9 ст. н.е.,* Київ: Наукова Думка 1980, ст. 78-80. (ок. 15 га.) Поділ щойно починав заселюватися: див. Y.I. Mezentsev, "The emergence of the Podil and the Genesis of the City of Kiev: Problems of Dating", *Harvard Ukrainian Studies* 10 (1986), pp. 48 ss. Мезенцев запізно датує виникнення Києва як "справжного" міста (щойно у другій половині 9-го ст.) вважаючи що перед розвитком Подолу не було тут ремісничного посаду. Такі погляди вже давно спростовані — див. Приходнюк, ст. 80. Див. відс. 105.

36. Сіроштань, 1967, ст. 401.

37. Довженок, ст. 425, 427.

38. Довженок, ст. 427-428 додає: "В наслідок такого ритуалу тіла дітей розкладалися повністю і на могильнику ми не знаходимо її поховань." Зороастрійський поховальний обряд описаний в Mary Boyce, *Zoroastrians...,* 1979, pp. 14-15, 44-45, 52, 59, 80, 90-91, 120-121; вона ж, *Textual sources...,* 1984, p. 65. Питання походження, поширення та історичного засягу і впливу інтегрального (або синкретичного) зороастризму на території України майже повністю недосліджене. Його цілком певно принесли зі собою племена іранських *аорсів* (= "Західні" алани, див. T. Sulimirski, *The Sarmatians,* London: Thames & Hudson 1970, p. 116) серед яких знаходилися підгрупи спалів (= полі, палі, "поляни") та антів. Археологія знає досить багато могил 1-4 ст., переважно на Півдні України, де яскраво помітний зороастрійський поховальний обряд (див. Довженок, ст. 47-63, з підсумком (ст. 63) що в *Черняхівській* культурі України 2-5 ст. "досить поширеним був обряд поховань з ритуальним порушенням кістяка. Такі поховання зустрічаються на всіх могильниках.") Нове іранське ім'я старої Теодосії у Криму (= Артабда: "місто семеро божеств" (див. A.A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea,* Cambridge, Mass.: Mediaeval Academy of America 1936, p. 57, n. 2/) виринуло підчас т.зв. "сарматизації" Боспорського Царства (див. С.М. Бібіков, ред. *Нариси стародавньої Історії Української РСР,* Київ: АН УРСР 1957, ст. 294-296) і мало очевидні зв'язки з релігією зороастрійського маздаїзму, в якій найвищий (а в деяких варіянтах Єдиний) Бог, Агура Мазда, та його шість допоміжних духових маніфестацій (названі всі разом "Amesha/Amerta/Spenta" = "Святі Безсмертні" — (див. Boyce, 1984, pp. 12, 21-24), часто виступали у формі об'єднаної "божественної Гептади."

39. Довженок, ст. 302-316. Приходнюк, ст. 76.

40. Dvornik, *Byzantine missions...,* 1970, pp. 265, 415 n. 11.

41. Knysh, 1989, pp. 59, 66 ns. 37-41. Віра нової хозарської імперіяльної династії описана виразно, хоч і не дуже обширно в *Житії Константина* (див. T. Lehr-Splawinski, *Zywoty Konstantyna i Metodego — Obszerne,* Poznan: Instytut Zachodni 1959.) Династія почитувала "Бога Єдиного сьтворьшаєго вьсю тварь" (ст. 27, 35, 37) на підставі якихсь близче неозначених книг (ст. 37) і молилася в напрямі Сходу (ст. 27), виразно відмежовуючись від юдаїзму (ст. 27, 59) ісламу (ст. 27, 59) поганства (ст. 59) та, очевидно, християнства. Ця ж династія відзначалася спершу віротерпимістю ("нѣсмь мы себѣ врази" /ст. 59/), але досить скоро, мабуть з політичних мотивів, почала переслідувати жидів, мусульманів та поганів ("а иже оть нась на западь кланяється или Жидовьскы молитву творить, или Срацинську вѣру дрьжить, скоро сьмрьть приимѣть оть нась" /ст. 59/), що й пояснює її упадок десь коло 862-го р. (Записи *ЖК* можна датувати коло р. 875 — Дворнік пропонує ширші рямки /874-880/ щодо композиції *Житія,* але воно напевно постало в

Моравії перед кінцем 876-ого р., бо "єпископ Формоз" /пізніший Папа Формоз — 891-896/ згадується в ній досить прихильно: отож текст писався ще перед його екскомунікацією і баніцією Папом Іваном VIII-им.)

Вважаю що захоплення скандинавськими дружинами південного побережжя Криму ("від Херсона до Керчі" — за висловом *Житія* св. Стефана Сурозького /див. В.Г. Василєвский, *Труды*, III, С. Петербург 1912, ст. 95-96/) слід зв'язувати з боротьбою між суперничними собі хозарськими імперіяльними династіями, яка й закінчилася невдаччю "іранців". Та не дивлячись на поразку своїх союзників, скандинавській "Русі" вдалося затримати свої кримські надбання й остаточно не тільки договоритися з новими правителями Ітіля, але також підписати мирову угоду з Візантією ок. 866-го р.

Згадка про "трирічний військовий союз" мадярів і хозарів яку знаходимо в *de administrando imperio* (див. Moravcsik, Jenkins, I, p. 170-171) теж слід віднести до цієї епохи. Її прецизність та порівнання з певно датованими історичними подіями (нпр. напад "Руси" на Константинопіль в червні 860-го р.; перша віднотована поява "угрів" в Західній Европі /Панонії/ 862-го р.) помагає нам устійнити точні рямки панування іранських хозарів над Волгою.

В своїм коментарі до Порфірогенета (див. Jenkins, II, University of London: Athlone Press 1962, p. 148) Дюла Моравчик висунув блискучу гіпотезу, що ця "трирічна угода" угрів та хозар (західних) відносилася до карєри мадярського ватажка Лебедіяса. Пригадаймо за тим же Моравчиком (*там же*) що більшість дослідників вважала цифру "3" невірною (попсований текст.) Ніхто проте не зумів переконливо довести яка саме була "автентична" цифра: пропонують то "20", то "200", то навіть "300" (див. нпр. Вернадський 1943, ст. 239-240 — з фантастичними домислами про імперіяльну ролю стародавних мадяр відносно Саради (ст. 226, 257, 269) та Києва (ст. 332, 341, 368); див. низче відсилач 60.) Редактори англомовного перекладу Порфірогенета рішили, з повною слушністю, триматися традиційної цифри "3".

У свою чергу факт, що Київ був захоплений ватагою "Олега" *кілька літ* перед походом 860-го р. (отже десь к. 855-856?) видно з послідовности літописного матеріялу ("вбивство Аскольда і Дира" під р. 882; розширення південної імперії "Олега" під рр. 883-885; похід на Константинопіль аж під р. 907), та з Окружного листа Патріярха Фотія: Русь напала на Візантію щойно після того, як вона "підбила сусідів і з того загордилася" (див. Грушевський, I, ст. 404 і відс. 1), — явний натяк на події, віднотовані в *Повісті* під рр. 882-885.

42. Lehr-Splawinski, pp. 27-29, 33-35, 59-63.

43. Lehr-Splawinski, p. 31. Приїхавши до Херсонесу восени 860 р., Константин — Кирило незадовго "обрѣть же тоу єванґельє и псалтырь росьскы писмены пьсано и чловѣка обрѣть глаголяшта тою бесѣдою и бесѣдовавь сь нимь и силу рѣчи приимь своєм бесѣдѣ прикладая, различи писмена гласьная и съгласная, и к Богоу молитву дрьжя вь скорѣ начять чисти и съказати, и мьнози ся ємоу дивляяху Бога хваляште." Див. український переклад цього уривка в І. Огієнка, *Костянтин і Мефодій*, І, Вінніпег: Тов. Волинь 1970, ст. 114. Огієнко висуває надмірно україноцентричну інтерпретацію значіння "руських" письмен на ст. 94-122. Див. теж F. Dvornik, *Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*, Prague, Orbis 1933, p. 359.

44. Совєтська наука здебільше тримається думки що "росьске" і "русское" письмо — це одне і те саме (див. нпр. В.А. Истрин, *Возникновение и развитие письма*, Москва: изд. Наука 1965, ст. 409; О.М. Рапов, *Русская церковь в IX-первой трети XII в.*, Москва: изд. Высшая Школа 1988, ст. 74-76); і цю анахроністичну позицію підтримують теж деякі західні науковці (див. Vernadsky 1943, ст. 348-349; Vernadsky 1959, pp. 235 ss.) Проте останніми роками більшість західних дослідників схиляються до тези що слово "росьскы"

в *Житії* Константина це поплутане "сурські" (F. Dvornik, *Byzantine missions...*, p. 66, 343, n. 35; він же, *Les légendes...*, 2nd ed., Hattiesburg: Academic International 1969, p. XX) та що Апостол Словян навчався в Херсонесі сирійського письма. З цим важко погодитися, бо буквально *всі* манускрипти *Житія* містять вислів "росьскы" (або варіянт), отже цей вислів мусів бути в оригіналі. З контексту *Житія* неупереджений дослідник бачить без особливих труднощів що "росьска" мова і письмо не могли бути словянські — бо у протилежному випадку тяжко (й навіть неможливо) зрозуміти доцільність розмови імператора Михайла з Константином 863-го р. у справі словянської азбуки (Lehr-Splawinski, ст. 65-67: "...дѣдь мои и отьць *и ини мьнози* искавьше того (= словянське письмо), *не суть того обрѣли* (підреслення моє: не можна виразніше відкинути словянськість матеріялів, які Константин "обрѣть" в Херсонесі два з половиною років перед цією розмовою) то како азь могу то обрѣсти? і т.д.")

Недавно виринуло в науковому світі сензаційне повідомлення. Виявляється що Салтівська культура 8-10 ст. *створила своє власне письмо* (чи може навіть використовувала ще раніше т.зв. "скитосарматське"), яке прикладалося до записів іранською, касожською і старогебрейською (!) мовами та широко практикувалося на території західно-хозарського Каганату: див. надзвичайно цікаву статтю Г.Ф. Турчанінова, "О языке надписей на камнях Маяцкого городища и флягах Новочеркасского музея", *Советская Археология* (1964), ч. I, ст. 72-86. Це письмо виразно засвідчене у Верхньому Салтові (Сараді) (там же, ст. 80). Християнські храми Маяцького городища (див. вище відс. 40) й інших місцевостей дають нам можливість висунути тверду гіпотезу про існування в цім контексті відповідної християнської літератури, зразки якої дуже легко могли попасти в Херсонес, а там і в руки Константина-Кирила. Але чому це письмо називалося "роським"? Можна висловити слідуюче припущення: це слово (своєрідний *гапакс*) находиться в тексті, який приготовлено в Моравії к. 875-го р., в окруженні Архиєпископа Методія і під його наглядом. Св. Методій у тих роках проводив дуже широку євангелізаційно-дипломатичну акцію по всіх словянських і словяномовних землях Півночі і Сходу; немає сумніву що він спрямував своє посольство також до Києва, столиці дніпровських словян (див. Knysh, 1989, ст. 60-63, 68-69, ns. 54-66), правляча кляса яких включала тоді поважну і навіть переважну кількість *іраномовної* (та свіжоприбулої скандинавської) "Руси". Вважаю, що згадка про "роські" християнські книги тай взагалі широкий наголос щодо "хозарської" місії св. Кирила, були спрямовані до цієї іраномовної (хоч безперечно також словяномовної) частинно християнської еліти Київської держави, щоб дістати її підтримку у справі намічених християнізаційних заходів Методіївських проповідників. В загальних рямках "Фотіївського хрещення" 866 р. ця тактика увінчалася повним успіхом як про це і свідчать дещо пізніші матеріяли.

45. Мабуть у той же час і в зв'язку з цими ж подіями три племена тюркомовних хозарів (кабари-копирі), які підтримали акцію іраномовних узурпаторів, відкочували на захід та об'єдналися з мадярським степовим союзом: див. Moravcsik, Jenkins, I, pp. 174-175.

46. MGH, SS. I, *Reginonis Chronicon:* p. 599 — Anno dominicae incarnationis 889 gens Hungarorum ferocissima et omni belua crudelior, retro ante seculis ideo inaudita quia nec nominata, a Scythicis regnis et a paludibus quas Thanais sua refusione in immensum porriget, egressa est... p. 600 — .. a finitimis sibi populis qui Pecinaci vocantur, a propriis sedibus expulsa est, eo quod numero et virtute praestarent, et genitale, ut praemisimus, rus exuberante multitudine non sufficeret ad habitandum. Див. теж Macartney, pp. 82-86, 108; Moravcsik, Jenkins, I, pp. 166-167, 172-173, 176-177; Артамонов, ст. 350. Peter Ratkos "Pramene o staromadarskych bojovych akciach a zaniku mojmirovskej Vel'kej Moravy", *Slavia* 55 (1986), p. 140, подає дату "897" для Мадярського *landnahme:* Regino мав би неправильно перекласти p. 6397 (= 897)

олександрійської ери, як "889". Принципово це можливе (Lowmianski навіть розширює рямки інвазії на pp. 895-905: див. *Poczontki Polski*, IV, 1970, pp. 389-393) хоч цю концепцію тяжко погодити з іншими відомими фактами щодо переселення мадярів у центральну Европу: див. Macartney, pp. 187-188; Knysh, 1989, pp. 40-41 n. 126.

47. Д.В. Талис, "Росы в Крыму", *Советская Археология* (1974), ч. 3, ст. 90-95. Артамонов, ст. 357, передає погляд Плетневої і Рибакова щодо активної ролі печенігів та обвинувачує східних хозарів у насильственнім винищенні своїх західних суперників (ст. 358). Див. теж Knysh, 1989, p. 66, n. 41.

Під сильним напором печенігів північні сусіди іранських хозарів, придонські вятичі, в 10 ст. масово переселилися на Середню Оку витіснивши звідтам та частинно асимілювавши західних Мордвинів: див. А.Л. Монгайт, *Рязанская Земля*, Москва: изд. Наука 1961, ст. 122-124.

48. Одна з дільниць стародавного Києва носила назву "Копирів кінець." Копирі — це безсумнівно кабари (див. Golb, Pritsak, 1982, ст. 57 і наше раніше застереження у відс. 23.) Можна припустити що згаданий *quartier* де й зосереджувалася більшість київських жидів був первісно заселений (десь на початку 10-го ст.) хозарсько-кабарськими втікачами. Знаємо, що тільки одно із трьох кабарських племен помандрувало за Карпати у складі мадярської степової коаліції (див. Moravcsik, Jenkins, I, pp. 174-175: "The first /clan/ is this aforesaid clan of the Kabaroi which split off from the Chazars...") Доля решти кабарів точно невідома.

49. Див. нпр. ім'я половецького князя вбитого р. 1103: "Урусоба" ("той хто кочує коло Руси") — ПСРЛ, II, с. 253, 255.

50. Dunlop, p. 206. Golb, Pritsak, 1982, p. 51: (цитуючи Масуді) ..the royal army.. are known in this country (Хозарія) as *al'arsiya*... They are strong and courageous and the Khazar king relies on them in his wars.

51. F. Steingass, *A comprehensive Persian-English dictionary*, London: W.H. Allen & Co., 1892, p. 595:

Rosh(an) — "bright, splendid, illustrious, celebrated."
Звідси особові імена Roshana-Roxana, Rustem, Ruslan.
Rushinas — "conspicuous, celebrated"
Rushinasan — "chiefs (of a kingdom or city)"
Див. теж p. 572: *Rukhsh* — "light, flash, sun"

D.N. MacKenzie, *A concise Pahlavi Dictionary*, London: Oxford University Press 1971, pp. 72, 121. R.L. Turner, *A comparative dictionary of the Indo-Aryan languages*, London: Oxford University Press 1966, p. 624 (n. 10790: *Rus'* — "shine, bright."

Аналогічне припущення висловив український історик Лев Падалка на всеросійському археологічному з'їзді в Новгороді 1911-го р. (Пор. його ж *Происхожденіе и значеніе имени "Русь"*, Полтава 1915, ст. 16-18). Ця рідкісна праця Падалки згадується в Г.М. Барац, *О составителяхъ "Повьсти Временныхъ льтъ" и ея источникахъ, приемущественно еврейскихъ*, Берлин 1924, ст. 163. На цьому місці висловлюю подяку п. магістрові Сергієві Мухінові, який звернув мою увагу на призабутий, але дуже цікавий твір Бараца.

52. S.P. Tregelles, *Gesenius' Hebrew and Chaldee lexicon*, Grand Rapids, Mich.: W.B. Eerdmans 1949, pp. 751-752: *Rosh* (pl. *Roshim*) — "голова, князь, перший, найвищий." L. Koehler, *Lexicon in Veteris Testamenti libros*. Leiden: E.J. Brill 1958, pp. 865-866. Вірш Пророка Єзикиїла (38:2) про "Роша Гога і Магога" загально відомий.

53. В pp. 1700-1350 перед Христом відбулася масова інфільтрація на територію Ізраїлю-Палестини арійсько-гурритських симбіотичних елементів (дещо пізніше вони мовно осемітилися), які залишили помітні сліди у звичаях, особистому назовництві, релігійній літературі та інших виявах культури старогебрейського населення: див. Roger

T. O'Callaghan, *Aram Naharaim,* Roma: Pontificium Institutum Biblicum, 1948, особл. ст. 44, 54-56, 73, 147, і мапа 11/2/. Див. теж R.R. Frye, *The heritage of Persia,* New York: World Publishing Co. 1963, pp. 21, 53.

54. Д.Я. Телегін, ред. *Археологія Української РСР,* т. 1. Київ: Наукова Думка 1971, ст. 263-281. Скитська культура України доби Геродота походить від "ямної" через ряд проміжних ланок. Деякі автори згадують цікаву схолію Аристотелівського твору *"про небо"* писану ніби між І віком до Хр. і ІІ після Хр., де має міститися повідомлення що "скити-русь мешкають ближче до арктичної смуги" (див. Є. Онацький, ред., *Українська Мала Енциклопедія,* Буенос Айрес 1964, ст. 1647, стовп. б.) Перевірка праці В.Н. Семенковича ("Гелоны", *Записки императорскаго московскаго археологическаго института,* т. 27 (1913) выпуск І) де згадана схолія обговорюється на підставі ранішого джерела (Chr. A. Brandeis, ed., "Scholia in Aristotelem", *Academia regia Borussica,* t. IV (1836), п. 492) залишає питання відкритим: в основному тексті читається не "Скити-Русь", як подано Онацьким і Семенковичем, а "Скити, Русь, та інші гіперборейські народи і т.д." (див. "Гелоны", ст. 85.) Отже *Скити* і *Русь* вважаються окремими етносами. Невідомо, чи слого "Русь" належало до оригіналу, чи появилося в тексті як глосса далеко пізнішого (XII ст.?) часу.

П. Бушкович недавно підкреслив що з *філологічного* погляду, імена "Руси" та східноєвропейських фінно-балтійських народів належать до тої самої морфологічної групи (див. P. Bushkovitch, *"Rus'* in the ethnic nomenclature of the *Povest' Vremennykh let", Cahiers du monde russe et soviétique,* XII (1971), pp. 296-306). В очах редакторів ПВЛ "жіночий" етнікон мав би свідчити про суспільну недорозвиненість окресленого організму (*там же,* ст. 303-304.) Хоч висновки Бушковича не цілком певні (він нпр. вважає що "русь" це стародавня релігійна назва середньо-дніпровських "полян", ужитково відновлена київськими володарями 9-го ст. для певних політичних цілей), думка щодо *прадавности* терміну "русь" і под. в українській мовній практиці безперечно дуже цінна. Я вважаю що форма "русь" (а не "руси") явно доказує місцеву свідомість північного (переважно скандінавського) а не південного походження *остаточно* прийшлої групи київських володарів. (роки 855 і слід.)

55. A.A. Macdonell, *A practical Sanskrit dictionary,* London: Oxford University Press 1929, p. 255: *Rok, ruk* — "light".
T.W. Rhys Davids, W. Stede, eds., *The Pali text society's Pali-English dictionary,* London: Routledge & Kegan Paul Ltd. 1971, pp. 571-572: *Ruksha, rukkha, ruc, ruci, rucira* —"splendour, light, brightness." Див. вище відс. 51, слово "Rukhsh". Vernadsky, 1959, pp. 235, 312, 63. (Raoxsha, Ruxs = radiant light). Щодо правдоподібних відмінностей у діялектній вимові слів "рук", "рукш", "рус" і т.п. див. Vernadsky 1943, p. 108.

56. Vernadsky, 1959, p. 63-64, 33.

57. Th. Mommsen, ed., *Iordanis Romana et Getica* (MGH, *Auct. Ant.*, t. V, pars prior) Berlin: Weidmann 1882 (1961 Kraus reprint), p. 91: Hermanaricus rex Gothorum... de Hunnorum tamen adventu dum cogitat, Rosomonorum gens infida, quae tunc inter alias illi famulatum exhibebat, tali eum nanciscitur occasione decipere..., etc.

58. Ця подія відбулася десь на початку 530-их рр., після того як гуни-уличі були змушені віддати Боспор та його "хору" під контролю Візантійської держави (див. Vasiliev, pp. 70-71.) Касciодор, пишучи ок. 519-го р. (James J. O'Donnell, *Cassiodorus,* Berkeley: University of California Press 1979, pp. 43-47) ще знав про імперію уличів: див. Iordanes, *Getica* 37 (Mommsen, p. 63.) Для Прокопія та Йордана керівні чинники степових коаліцій середини 6-го стол., це вже "болгари" і "гуни-кутрігури". Очевидно гуни-уличі залишилися на своїх попередних місцях (в Криму і на нижному Дніпрі "quam lingua sua Hunni Var appellant": *Getica* 269 /Mommsen p. 127/) але їхні племена вже підпорядковувалися новим сюзеренам, приозівсько-донецьким кочівникам.

"Уличі" — дуже складний історичний етнос-конгломерат 5-9 ст. Його керівні "королівські" групи, *степові гуни* (= літописні "уличі тиверці" — див. вище відс. 33) складалися з елементів як *іранських* (колишні спалі-поляни (?) [звідси імена "Хорив" і можливо "Щек" — див. Бібіков, 1957, ст. 235 — в їхній політично-установчій легендії, яку далеко пізніше присвоїли собі Кияни — див. низче відс. 64] так і тюркських (які покрили цілий конгломерат своєю племінною назвою: це т.зв. Ultzinzures Йордана, головні союзники сина Аттіли Денгізіха р. 462-3 — (див. *Getica* 272, Mommsen, p. 128); це Altziagiri Кассіодора р. 519, могутні володарі південноукраїнських степів (*Getica* 37 — Mommsen, p. 63) це Ultizures Агатіяса (див. J.D. Frendo, ed., *Agathias: The Histories,* New York: Walter de Gruyter, 1975, p. 146) васали західно-Тюркського Каганату 580 р.; див. теж G. Knysh, *Eastern Slavs and the Christian Millennium of 1988,* Winnipeg: Ukr. Cath. Ch. 1987, p. 10 n. 11.) На північних периферіях конгломерату діяла особливо сильна ірансько-словянська симбіоза, у формі т.зв. Пастирської культури 5-8 ст. (див. Приходнюк, ст. 12, 91 сл., 102 сл., 126) Ім'я "уличів" присвоїли собі численні словянські роди, які в 5-6 ст. масово переселювалися з північної Київщини та Полісся в зону колишньої Черняхівської культури Придніпровя (Приходнюк, ст. 116-122), асимілюючи її носіїв (аланів, готів, раніше прибулих словян, та інш.) та витворюючи т.зв. Пеньківську культуру. Улицький союз був розірваний болгаро-хозарською війною 815-822 рр. Тюркські уличі-тиверці перейшли у васальну залежність Болгарії та згодом стали компонентом печенізької федерації. Деякі групи цих уличів проіснували аж до 12-го ст. ставши частиною "чорних клобуків" і т.зв. "дунайців". Це мабуть вони були інформаторами "Нестора" щодо повнішої та правильнішої "історії Кия", перед тим сильно перекрученої та контамінованої на словяномовному грунті. Словянські уличі (та асимільовані ними іранці) залишилися під Хозарською зверхністю після 822 р., були включені до Київської держави ок. 855-860 рр., і проіснували як окреме придніпровське "племя", аж до другої половини 10-го ст. Під напором печенігів (особл. після 978-го р.) їх спільнота розлетілася. Відбувся масовий відплив на північ, на територію київських словян-русів, де улицькі переселенці створили помітні енклави (нпр. в околицях Пересічня, яких 6 км на південь від Києва), можливо з деякими правами самоврядування. З ходом часу вони були асимільовані. Це відзеркалюється в термінологічних інноваціях Нестора, який *поширив* на них і на їхню колишню територію концепцію "полян" (див. низче відс. 64 — раніші редактори (від р. 1079) примінювали цей термін тільки до Киян) та *викреслив* з літопису всі окремі згадки про Словянських уличів (нпр. їхню війну з Києвом і Свенельдом в 940-их рр.), затримавши тільки поняття нижньодніпровських і дунайських тюркських уличів-тиверців.

59. D.M. Lang, *The Bulgarians,* London: Thames & Hudson 1976, p. 34.

60. Б.Д. Греков, гол. ред., *Правда Русская, I, Тексты,* Москва-Ленинград: изд. АН СССР 1940, ст. 79: "Оубиеть моужь моужа... аще ли боудеть роусинь... любо словенинь, то 40 гривень положити на нь." 1-а стаття "Короткої" Руської Правди. Див. там же, ст. 104, майже ідентичний текст "Широкої" Правди. Тут "русин" означає "знатна людина; професійний військовик чи адміністратор на службі князя", а не тільки "Киянин"! "Словенин" це "простолюдин; рядовий вояк земського ополчення", а не, як часто приймали, "Новгородець". Контекст цієї статті повніше вияснений у моїй редакторській передмові до праці проф. Леоніда Білецького *Руська Правда та історія її тексту* яка має вийти друком з рамени Канадської УВАН.

Деякі совєто-російські дослідники визнають чисто соціяльне значіння ранної "руси" (див. С.В. Юшков, *Русская Правда,* Москва 1950, ст. 242-243; А.А. Зимин, "Феодальная государственность и Русская Правда", *Исторические Записки* 76 (1965) ст. 241.) На жаль вони не пробують вияснити історичну етимологію цього поняття (ідентифікація: русь = горожани (Юшков), чи русь = дружинники (Зімін) зовсім виминає проблему мовної стихії в

якій цей термін утворився) і звязують його пізнішу етногонну еволюцію з анти-науковою теорією "древнерусской" народности.

Із теорії Ю. Вернадського (див. відс. 41) виросла цікава спроба М. Андрусяка ототожнити приозівську "русь" VIII-IX ст. з уграми-оногурами (див. "До початків державности в Україні", *Богословія* XXXIV (1970), ст. 68 та сл.) Хоч така спроба теоретично можлива завдяки етнічній невтральності терміну "русь", її тяжко довести через брак джерельної документації. Археологія свідчить, що сіверяни, які з лівобережних словян найскорше могли прийняти угрів як свою "русь" знаходилися в стані постійної війни з цими драпіжливими степовими погоничами за ясиром, і боронилися від їхніх нападів будуванням відомих "роменських" городищ. Треба також зважити, що слово "русь" прийнялося українцями із спорідненої індоевропейської (іранської) мови, а не із урало-алтайської (мадярської), де воно існувало у формі "орош". Знаємо, що стародавні мадяри були васалами Хозарії, але нема доказів, що хозарська власть передала мадярам верховодство над словянськими сусідами Сарадського Кагана. Мадяри мали боронити західню границю Хозарської імперії проти дунайських болгар. Їхні (мадярські) безперебійні атаки на словянських "співвітчизників", це просто вияв грабіжницької стихії степовиків, яку хозари мусіли толерувати заради "вищої державної потреби" у мадярській військовій силі.

61. ПСРЛ, II, с. 21-22 (розповідь про похід "Олега" на Царгород "907"-го —фактично 860-го року.) Іван Франко доказав, що ця розповідь була *віршована,* як і більшість матеріялів включених у *Повість* до р. 1020, — див. О.В. Мишанич, ред., *Іван Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах, том 6*, Київ: Наукова Думка 1976, ст. 10-11 (з передмови І. Франка до свого неопублікованого твору рр. 1907-1916 "Студії над найдавнішим київським літописом") і там же, ст. 519-520 (із заяви І. Франка на засіданні філологічної секції НТШ від 12 вересня 1912 р.) Літописний текст згаданої розповіді та український переклад Франка, див. ст. 41-48. Там між іншим читається (ст. 48):

...и рече Олегъ:
"Ишиите паруси паволочиты
Руси, а Словьном кропинныя!"
И повьсиша щиты своя вь вратьхь показ**ающе побьду,**
И поиде от Цьсаряграда.
И вьсияша Русь паруси паволочитыѣ
А Словѣне кропиинныя,
И раздра я вѣтрь...

Важливий не сам факт, що слова "русь" і "словяни" вжиті тут точно в тім самім значінні, як і в І-ій статті Руської Правди; а радше, що це значіння було добро відоме не тільки коли складано оригінал пісні (мабуть ще в 10-ому ст. і на всякий випадок не пізніше 1043-го р.), але і в часі втягнення розповіді до літопису (= 1043..1079.) Далі: совєтські дослідники вже давно підкреслюють літературну штучність літописної розповіді про т.зв. "приклик Варягів" (див. Рибаков, 1984, ст. 49: "автор літопису, новгородець який погано знав шведську мову (?!Ю.К.) прийняв згадку в усній сазі про традиційне окруження *конунга* ("sine hus" = свій рід; "thru waring" = вірна дружина) як імена Рюрикових братів ("Синеус" і "Трувор")"; див. теж Рибаков, 1982, ст. 198.) Відповідний текст *Повісті* ПСРЛ, II, с. 14, п.р. 862 читається так: "...и изьбрашася трие брата *с роды своими* и пояша по собь всю *Русь* и придоша..." (підкреслення моє.) Пильніша аналіза цього давновідомого вислову виявляє, що тут криється додаткова і досить несподівана інформація, на яку совєтський науковець не звернув належної уваги. Справа не лише в тім що важко повірити у твердження Рибакова про мовне невігластво літописця (і тим більше новгородця — людини міста де контакти із Скандинавією були потужні / — але Рибаков помиляється і щодо етнічности автора, бо й у Києві не бракувало знавців скандинавської мови/.) Автор літопису *свідомо*

компонував "легенду" на підставі відомих і прекрасно зрозумілих елементів. Він виразно написав що "брати" зібралися "с роды своими" цебто з "sine hus"! Отже маємо право віднайти його інтерпретацію "thru waring = вірна дружина" не тільки в імені мітичного брата Трувора, але перш за все у доповнюючім виразі "всю Русь". Таким чином очевидно, що для складача статті *Повісті* п.р. 862 *соціяльне* значіння "руси" (професійне військо; дружина) не було жодною таємницею. Варто також застановитись над можливістю що слово "світлий", яке виступає чотири рази в тексті договору 911 р. (див. ПСРЛ, II, с. 23, 24; I, с. 33, 34: "от Олега великого князя Руского і от всіх іже суть под рукою его *світлих* і великих князь і его великих бояр"; "наша *світлість*"; "ко князем нашем *світлим* Руским и ко всіх іже соуть под роукоу *світлого* князя нашего") це точний переклад або глосса слова "руський" в його первіснім значінні (див. вище, відс. 51. Цікаво, що в договорі 944 р. слово "світлий" взагалі відсутнє.)

62. C. Mango, *The Homilies of Photius Patriarch of Constantinople,* Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1958, p. 98. Спроба Вернадського (1959, ст. 221) перекласти слово *agnoston* не як "невідомий, безіменний", а радше як "забутий" — рішучевідхиляється Мангом (Homilies, p. 98 n. 13.)

63. J.P. Migne, *Patrologiae cursus completus: series graca posterior,* t. 102, cls. 737-738. Див. теж Грушевський, I, ст. 393, 404-405. F. Dvornik, 1970, p. 267. A.P. Vlasto, *The entry of the Slavs into Christendom,* Cambridge: University Press 1970, pp. 244-245.

64. "Поляни" — вигадана праназва придніпровських словян-русинів, у контексті переосмислення історії вузчої "України-Руси" київськими книжниками 11-12 ст. Як таке, дніпровське племя "полян" ніколи не існувало. Його цілком зрозуміло не згадували ані Константин Порфірородний, ані арабські чи перські географи, ані раніша староукраїнська політична, історична, правнича та релігійна літератури. Справжний етногонічний процес центральної України склався так що ім'я "руси" ступнево охоплювало ширшу кількість груп різноіменного придніпровського словянського населення й остаточно присвоїлося улицькими втікачами з над Росі і Тясмину. *Державна легенда улч-гунів* принесена на північ (до "Куяви") цими словянськими уличами (які широко перебрали не лише елементи матеріяльної культури своїх ірансько-тюркських союзників (див. Приходнюк, ст. 97, 100-101, 110, 124-125) але теж їхні ідеологічні уявлення) була штучно автохтонізована і приєднана для праісторії Києва княжим ідеологом-літописцем ок. 1079 р. В цій легенді була згадка про "область Палуні" = полян (див. М. Брайчевський, *Коли і як виник Київ,* Київ: вид. АН УРСР 1963, ст. 85-86.) Фактично, ця "область" означувала стару територію чи то скитів-палів, чи то сарматів-спалів, яку перебрали під свою контролю улч-гуни 5-го ст. На підставі тієї згадки в легенді була викомбінована й літературна праназва сучасного літописцеві "руського" (центральноукраїнського) етносу. З бігом часу ця книжна теорія витіснила давнішу і правдивішу місцеву народню розповідь про "Кия-Перевізника." — Ці основні тези будуть незабаром представлені й перевірені у спеціяльній праці.

65. ПСРЛ, II, стовп. 20.

66. Остання згадка полян у датованій частині літопису припадає якраз на р. 944. Див. ПСРЛ, II, с. 34: Игорь совокупи воя многы Варяги и Русь и Поляны и Словѣны і т.д.

67. ПСРЛ, II, ч. 12: в лѣто 6360 (= 852) наченшю Михаилу цѣсарьствовати нача ся прозывати Руская земля о семь бо оувѣдахом яко при сем цѣсари приходиша Русь на Цесарьград і т.д. Там же, с. 14: (рік "862") от тѣхь Варягь прозвася Руская земля. Але не зараз! Перед своїм походом на Константинопіль "866" р. (= 860) "Аскольд і Дир" кілька літ "начаста владѣти *Польскою* (не Руською!- землею" (с. 15.) Перейменування землі, в уяві Нестора, мало місця щойно *після* походу, і вже діяло *до* приходу "Олега" в р. "882" с. 17.)

68. Чубатий, 1964, ст. 64-65. Нова праця О. Субтельного дуже слабо наголошує

українське імперіяльне значення "вужчої" Руської землі (див. 1988, ст. 23), яке так яскраво підкреслене у *Слові* Митрополита Іларіона (див. Knysh, 1989, p. 65, n. 13) На превеликий жаль, торонтський історик не зумів визволитися від впливу політично тенденційної совєтської методології і надмірно перебільшив "спільно-східнословянськість" ширшої Руси, забувши при тім, що ця "ширша" Русь була, *принаймні до 1133-го року* (коли Новгород, Смоленськ, і Ростов-Суздаль перестали платити дань київському князеві) виразно *українською* імперією, а не східнословянським "конгломератом" племен. Для сумлінної історіографії, особливо в добі т.зв. гласности й перебудови, позиція М. Грушевського залишається невідкличною аксіомою; ця позиція твердить без будьяких компромісів чи гнучких невиразностей що Київська середновічна держава, її закони та культура були витвіром *виключно* української національности (див. Lubomyr R. Wynar, *Mykhailo Hrushevsky*, Toronto: Ukrainian Historical Association 1988, pp. 15, 36.) У своїх підсумках (див. 1988, ст. 52-54) щодо середновічної України Субтельний підмінює принципове питання національної тотожности Київської держави-імперії зовсім іншим питанням т.зв. "спадщини Київської Руси" та діялектично відмежовується від концепції Грушевського, а по суті від української історіографії.

69. ПСРЛ, II, с. 16-17. Див. український переклад Івана Франка в Мишанича, 1976, ст. 38-45. Пріцак вважає що Новгородський 1-ий літопис зберіг *старший* текст цієї розповіді, на тій підставі що у ньому як головний опонент київських вождів виступає *зрілий* уже Ігор: цей варіянт знаходиться теж у Длугоша і представляє, на думку Пріцака, "Печерський збірник 1072 р." пізніше нібито перероблений Нестором (див. Golb, Pritsak, 1982, pp. 60-61.) Така позиція — це серйозна помилка гарвардського історика. Новогородський літопис справді подекуди спирається безпосередно на старшу традицію Київської хроніки, але в цьому випадку його текст передає читачам сильно контаміновану перерібку 13-го століття. Вплив "Несторо-Сильвестрівської" *Повісті* можна простежити досить чітко: в не менш як *п'ятьох* місцях новгородської розповіді виступає дієслівна подвійна множина "начаста", "належоста" "узрешта", "ізлежоста", "сьжваста" — Golb, Pritsak, 1982, p. 62a. Це виразно доказує що постать Олега не можна інтерпретувати як пізніший додаток до якогось джерельного тексту; вона була інтегральною частиною новгородської версії, перебраної з раніших українських творів як 12-ого так і 11-го ст., і переправленої за своєрідною "ідеологією легітимности" новгородського редактора.

70. Knysh, "Some problems...", 1985, p. 57 n. 19.

Кістяки грецьких та українських описів походів 860-го, "866"-го, "907"-го рр. зовсім тотожні:

(1) І тут і там руське військо форсує Суд;
(2) окружує столицю;
(3) пустошить околиці, вбиваючи і граблячи населення.
(4) І тут і там греки безпорадні: то моляться, то відкупляються контрибуцією.
(5) І тут і там згадується *буря* яка завдає шкоди (сильно перебільшеної у грецьких описах) відступаючій руській фльотилії.

Див. Мишанич, 1976, ст. 36-37, 46-48.

Немає отже сумніву що епічний розказ *Повісті* р. 907 дає нам основну староукраїнську інтерпретацію цього славного і дуже успішного походу. А що манєра літописця в дечому нагадує описи балканських війн Святослава, то остаточну редакцію твору можна датувати часами Ярослава. Не виключене, що це могла бути пропагандивна підготовка до наміченого походу 1043-го р.

71. Див. вище при кінці відс. 41.

72. ПСРЛ, II, с. 17. Див. Грушевський, I, ст. 192. Рибаков, 1984, ст. 38, 51, 55.

73. Див. відс. 17. ПСРЛ, II, с. 14: изьбрашася трнє брата (Рюрик, "Синеус", "Трувор")

с роды своими и пояша по собѣ всю Русь и придоша кь Словѣномь пѣрвѣє... и от тѣхь Варязь прозвася Руская земля.

74. ПСРЛ, II, с. 15: бяста у него (Рюрика) два мужа не племени его но боярина... В л. 6374 (= 866) Иде Аскольд и Дирдь на Грѣкы... Русь идеть на Цѣсарьград..

75. П.П. Толочко, *Новое в археологии Киева,* Киев: Наукова Думка 1981, ст. 44. Рибаков, 1982, ст. 307. Golb, Pritsak, 1982, pp. 70-71.

76. ПСРЛ, II, с. 17: "...прозвашася Русью." Потреба збройного захоплення Києва виринула тому, що "Аскольд-і-Дир", ставленики легітимного Ітільського уряду, мабуть не схотіли піддержати плянів узурпації центральної хозарської влади Сарадським каганатом.

77. ПСРЛ, II, с. 12, 14.

78. Див. відс. 19. Хозари зявилися в Києві *після* приходу радимичів на Сож і *після* устійнення та розвитку передового "полянського" культурного обличчя супроти своїх "дикіших" словянських сусідів: див. ПСРЛ, II, с. 9-12.

79. Основні компоненти для археологічної реконструкції київського минулого подані в таких працях (згадую тільки найважніші):

1) М. Брайчевський, 1963 — див. вище відс. 64.
2) П. Толочко, *Історична топографія стародавнього Києва,* Київ: Наукова Думка 1970.
3) П. Толочко, 1981 — див. вище відс. 75.
4) О. Приходнюк, 1980 — див. вище відс. 35.
5) Y.I. Mezentsev, 1986 — див. вище відс. 35.
6) Н.М. Кравченко, "Исследование славянских памятников на Стугне," в В.Д. Баран, ред., *Славяне и Русь,* Киев: Наукова Думка 1979, ст. 74-92. Див. відс. 105.

80. Довший час вважали що "кераміка в рові" найдавнішої Київської фортеці могла служити надійним орієнтирем щодо часу спорудження "города Кия." Ту кераміку відносили до 7-8-го ст. (Брайчевський, 1963, ст. 68, 71; Толочко, 1981, ст. 51-52; Толочко, 1970, ст. 47) а "город" відповідно до 6-7-го, навіть (в звязку із штучними брежнєвськими святкуваннями т.зв. "1,500 ліття" Києва) до кінця 5-го ст. (Толочко, 1981, ст. 14, 51-52; Приходнюк, 1980, ст. 81) Цій концепції завдали сильний удар розкопи інших частин найдавнішого рова (Толочко, 1981, ст. 14) та краще вивчення його стратиграфії. Тепер вже стало очевидне, що різнородні керамічні відпадки були скинуті в рів підчас його засипу 988-989 рр., включаючи кераміку 7-8-го ст. Отож традиційне датування фортеці на Андріївській горі вимагає перевірки. Устійнено що найстарший рів перерізав розвинене поселення "сахнівського типу", а Сахнівську культуру археологи вміщують у рямки рр. 650-750 (Кравченко, 1979, ст. 88; Толочко, 1970, ст. 45-46; Приходнюк, 1980, ст. 71, 111, 126.)

81. Після пильного аналізу літописного тексту, Б. Рибаков переконливо доказав (1982, ст. 102-107; *Мир истории,* 1984, ст. 33) що початковий осередок "Кия" (цебто місцевої словянської "передруської" влади) знаходився не на Андріївській, а на *Замковій* горі (судячи з археологічних даних вже при самім кінці 5-го ст. — див. Приходнюк, 1980, ст. 7, 78; Толочко, 1981, ст. 54.) Ми знаємо, що на Київщині у 5-8 ст. співіснували численні "родові" володіння (див. PSRL, II, с. 7: Поляномь же живущем о собь и володьющемь роды своим яже и до сея братя бяху Поляне и живяху кождо сь родомь своимь на своихь мьстехь володьюще кождо родомь своимь.) Мені здається, що автор літописної композиції "Про прикликання варягів словенами і др." (див. відс. 61) використав уже існуючу київську епічну пісню на тему "Як руси прибули до Києва", перещепивши її з політичних мотивів на невідповідний грунт північних племінних союзів. Головний аргумент у користь цієї гіпотези такий: в *Повісті,* слово "род" примінюється не до властивих племен (цебто вятичів, кривичів, мері, волинян і т.д.) а радше до їхних *внутрішних* частин-

компонентів. Нпр. "род Кия" — це панівний княжий род між "полянами", які формуються у племінну цілість у наслідок об'єднання деякої *сукупности* родів (див. вище відс. 18; див. ПСРЛ, II, с. 8: ..но сии Кии княжаше в роду своему...; с. 15 (прим. в): а мы сѣдимь роды ихь.) Отож коли читається під р. 862 що "вста род на род" (с. 14), то це очевидний опис якоїсь *внутрішної* суперечки, а в ніякому випадку не *міжплемінної* ворожнечі. (В контексті ПВЛ 862, термін "род" треба перекласти на англійську мову словом "clan". Див. Vernadsky 1943, p. 335: "and there was no justice in the administration, and clan rose against clan, and a civil war started." Пор. неправильний переклад в S.H. Cross, O.P. Sherbowitz-Wetzor eds., *The Russian Primary Chronicle,* Cambridge, Mass.: Mediaeval Academy of America 1953, p. 59: "tribe rose against tribe.") Далі: у літописнім вислові що "земля наша велика і обильна", маємо виразний натяк на якусь *однорідну* племінну територію. Окремі ворогуючі племена словен, кривичів, мері, весі, про яких тут ніби мова, ніколи не висловлювалися б так про свої *відмінні* племінні території (зрештою такої органічної єдности не було між ними і *після* приходу здогадної "Руси Рюрика"! Див. ПСРЛ, II, с. 14-15: и по тѣмь городомь суть (отже навіть 1116-го р.!) находницѣ Варязи пѣрвии наслѣдници в Новѣгородѣ Словенѣ и в Полотьскѣ Кривичі Ростовѣ Меряне Бѣлѣозерѣ Весь Муромѣ Мурома и тѣми всѣми обладаше Рюрикь.) Звідси невідхильний висновок: поетичні рядки "заклику" були *штучно втягнені* в новоутворену варязьку легенду з якогось зовсім окремого джерела, найправдоподібніше київського походження, яке розповідало про внутрішню боротьбу передових родів Київщини та про полагоду конфлікту династією прикликаних іззовні "Русів", що закріпили існуючий місцевий звичаєвий лад у формі "Руської Правди" (див. ПСРЛ, II, с. 14: ...и не бѣ в нихь правды... и ркоша поищемь сами в собѣ князя иже бы володѣль нами и рядиль по ряду по праву... (Вернадський — 1959, ст. 206-207 — думав, що фраза про "брак правди" могла бути всунена в розповідь Сильвестром 1116-го р. Див. вище відс. 60.) Можливо, що відгомін цієї історичної події знаходиться й у давно відомому але занедбаному тексті Симеона Логотета з 940-их рр.; див. Шелухин, 1929, ст. 32: "Русь, вони ж Дроміти, таке мають ім'я Руси за для якогось сильного Роса, прозвані так після того, як визволилися через якусь божу раду чи натхнення від прикростей тих, що їх подолали і володіли." Історичну тотожність компонента київської правлячої еліти, до якого відносилася цікава анальогія "єгипетської неволі" (ПСРЛ, II, с. 12) ще треба устійнити: невідомо, чи тут літописець мав на увазі "прикликаних русів", чи радше давніших родових вождів місцевого походження.

Постійна проблема "творчих конфляцій" за які відповідають ранні редактори нашої хроніки дуже ускладнює інтерпретацію деяких текстів *Повісті.* Ці конфляції (органічне змішування історичних постатей і подій) нагадують у дечому історіографічний підхід славнозвісного Мадярського Анонїма (див. С.А. Macartney, *The Medieval Hungarian Historians,* Cambridge: University Press 1953, pp. 60-80.) Нпр., "Кий", це не лише місцевий староукраїнський племінний вождь 5-6-го ст., але також фундатор улч-гунської Імперії (ок. 475 р.), внук Аттіли з бічної лінії; це теж словянський князь-фундатор старокиївської фортеці 7-8-го ст. і перший "руський" володар другої половини 8-го ст. Як ми вже бачили, "поляни" — це не тільки стародавні словяни-кияни, але також "словянські уличі." Під фірмою "Аскольда і Дира" об'єднані безіменні скандинавські ватажки 855-860 рр. і хозарські губернатори Києва 820-855 рр. "Олег" у свою чергу представляє не лише тих же скандинавців 855-860 рр. але й пізніших діячів початку і навіть середини 10-го ст. (в цім випадку "конфляційникам" допоміг факт що "Олег" = helgi = "святий" — це традиційний сакральний титул поганських скандинавських вождів (див. Pritsak 1981, p. 120), який лише згодом перетворився в особове ім'я.) "Володимир" — це не тільки святий внук Ольги, але і його безіменний попередник 860-их рр., і т.д. Отже аналіза цих трудних текстів вимагає особливої чуйности й тонкости. Скажім відкрито: така аналіза щойно починається і перед

текстологами та істориками стелиться ще довгий та важкий шлях герменевтичних досліджень.

82. ПСРЛ, II, с. 15, 16: "Асколдь же и Дирь.. начаста владѣти Польскою землею"; "Иде Аскольдь и Дир(д)ь на Грѣкы"; "оувидѣ Ольг яко Осколдь и Дир(д)ь княжита"; "и посла кь Асколду и Дирду"; "Асколдь же и Дирдь придоста"; "и рече Олгь кь Асколдови и Дирови"; "и оубиша Асколода и Дирда". Навіть Рибаков (1982, ст. 308) відчуває в цих контекстах щось незвичне.

83. *Theophanis Chronographia* in J.P. Migne, *Patrologiae cursus completus: series graeca posterior,* tom. 108, Paris 1863, cols. 521-522: /s.a. 6055 (=563)/ Eodem mense(липень)venerunt legati Ascel regis Hermechionum qui interiores Barbarorum nationum provincias juxta oceanum obtinent. Див. теж Артамонов, 1962, ст. 107, 135.

84. Macartney, 1930, pp. 192, 206.

85. ПСРЛ, 1, с. 163; II, с. 152.

86. Macartney, 1930, p. 27 n. 2.

87. Thomsen 1877, p. 137; A. Johannesson, *Islandisches etymologisches Worterbuch,* Bern 1956, p. 307. Pritsak, 1981, p. 175.

88. J. Harmatta, *Studies in the language of the Iranian tribes in South Russia,* Budapest 1952, pp. 5-7, 30-31. J.O. Maenchen-Helfen, *The World of the Huns,* Los Angeles: University of California Press 1973, p. 440.

89. Vernadsky 1943, pp. 148, 194, 259; Boyce, 1979, pp. 37, 59, 64, 86, 124, 126; вона ж, 1984, p. viii, 91.

90. Список пс. Захарії передає Артамонов, 1962, ст. 83-84: аунгур, ауґар, савір, бургар, куртаґар, авар, хазар, *дирмар,* сиригур, баґрасик, кулас, абдел, ефталіт. Див. теж Рибаков, 1982, ст. 74. Суфікс "-мар" в іранських мовах означає "люди": Maenchen-Helfen, 1973, p. 453, n. 62. Отже "дир-мар" це "люди (із племени) дир."

91. ПСРЛ, II, с. 16-17. Див. Мишанич, 1976, ст. 40-41.

92. Довженок, 1975, ст. 191.

93. Брайчевський, 1963, ст. 129.

94. Moravcsik, Jenkins, I, p. 56 (Kioaba), 58 (Kioba), 62 (Kiaba.)

95. А.Я. Гаркави, *Сказанія мусульманскихъ писателей о Славянахъ и Русскихъ,* Санктпетербургъ: тип. Императорской Академіи Наукъ 1870: Київ як "Куяба" — див. ст. 92 (Ібн-фадлан р. 922); ст. 276 (Ал-Балхі р. 920?); ст. 193 (Ал-Істахрі р. 930); ст. 220 (Ібн-Гавкал р. 977.)

96. R. Holtzmann, ed., *Die chronik des bischof's Thietmar von Merseburg,* (MGH, SS. Rer. Germ. nova series t. IX), Berlin: Weidmannsche Verlagsbuchhandlung 1955, pp. VII-XLII. Cf. p. 488: Cuiewa civitate magna; p. 530: urbs... Kitava; p. 531: in magna hac civitate Kitawa, que caput est huius regni.

97. Грушевський, II, Львів 1905 (передрук Ню-Йорк: Книгоспілка 1954), ст. 557-558.

98. Boyce, 1979, p. 127-128; вона ж, 1984, pp. 43, 166; Golb, Pritsak, 1982, p. 54.

99. Найраніші відомі транскрипції української вимови містоназви *Київ* знаходяться в слідуючих документах: (1) Епічні пісні літопису Ярослава (к.р. 1040) — див. Мишанич, 1976, ст. 23, 41, 46 і ін.; (2) *Слово* Митр. Іларіона (к. 1049) — див О. Білецький, ред., *Хрестоматія давньої української літератури,* вид. 3-є, Київ: Радянська Школа, ст. 46; (3) запис на полях Ренської євангелії про французьке матримоніяльне посольство в Україну 1048-го р. — див. Knysh, 1989, p. 47, n. 142; (4) Окружний лист київської жидівської громади. Див. Golb, Pritsak, 1982, pp. 13-14. Автори вважають що лист писано в 10-му ст. (там же, ст. 20-21, 55, 71.) Це твердження можливе, хоч докази не цілком задовільні (нпр. гіпотеза Пріцака що хозарська влада втрималася у Києві до р. 930-го, явно хибна.) Лист був безсумнівно написаний перед промульгацією 54-ої статті Широкої Руської Правди,

яка унеможливила накреслену в ньому юридичну ситуацію (див. Греков, 1940, ст. 110.) На жаль, дата промульгації цього уставу нам невідома.

100. Березовець, 1965, ст. 51-61.

101. ПСРЛ, II, с. 67. *Хорс* і *Сімаргл*, очевидні іранські запозичення: див. Vernadsky, 1943, p. 113, 128; 1959, p. 34, 108, 124; В.В. Сєдов, "Формирование славянського населення среднего поднепровья", *Советская Археология*, 1972, ч. 4, ст. 126-127.

102. Нпр. "Синко Борич" (ПСРЛ, II, с. 36.) Див. авестійське Saeno-(ko) ("чорний" /Harmatta, p. 26/. Невідомо чи т.зв. "узвоз Боричев" (ПСРЛ, II, с. 7) в якійсь мірі повязаний з цим давнокиївським вельможею.

103. Брайчевський, 1968, ст. 168.

104. **А.** Найновіші спроби деяких американських науковців (*Harvard Ukrainian Studies* XII/XIII, 1988/89, соруг. 1990: ст. 87-113 /O. Pritsak/; ст. 132-144 /W. Treadgold) відродити теорію В. Василевського про напади "русів" на Візантійську імперію ще перед 842 р. — видаються цілком невдалі. Василевський цитував *Житіє* Юрія Амастрідського, де описуються часово неозначені жорстокі розбої "русів" на південнім побережжі Чорного Моря (Treadgold, 136). Пріцак хронолігізує ці розбої "between 807 and 820" (ст. 94), а Тредголд "in 818 or 819" (ст. 143). П. і Т. спираються почасти на грунтовній студії І. Шевченка ("Hagiography of the Iconoclast Period", HURI offprint series, n. 16, 1977, ст. 113-131.) Шевченко (ст. 120-125) блискуче довів (1) що автор *Житія* Юрія був відомий візантійський гаґіоґраф Ігнатій Діякон, і (2) що розповідь про "русів" є *органічною частиною* твору і не може бути чужою інтерполяцією. Але визначному гарвардському візантологові не вдалося доказати що *Житіє* конечно написане *перед* 842 р., або що *сам Ігнатій* цей твір пізніше не переробив нпр. з додатками про "русів' і т.п.) Час смерти Ігнатія покищо невідомий: він міг жити до 860-их рр. "Іконоборські тенденції" твору теж не цілком певні: ми не маємо надійних взорів іконоборських *Житій*. Амастрідське *Ж.* правдоподібно скомпоноване між 862 а 866 р.: південний Крим вже "руський", а "руси" —ворожі погани (Knysh, 1989, ст. 59. *Ж.* підкреслює "таврійські" звичаї напасників. Укріплення Херсону 839 р. (Treadgold, 143-44) не зумовлене "руською" загрозою, тоді ще не існючою, а радше візантійсько-болгарською війною 836-842 р.) — **Б.** Гіпотезу "руської" атаки на Сурож 790 р. (Pritsak, 1990, 105-110) слід відхилити: це явний анахронізм. Первісні дані *Житія* Стефана Сурозького відносяться до "руських" нападів 860-их рр. (Knysh, 1989, ст. 66 н. 38.) Пріцак не добачив можливість далеко пізнішого переносного (і епічного) йменування скандинавських героїв: "Бравлін", ватажок сурозьких "русів", не конче бився на Bravellir 770 р.! Теорія С. Манґа про скандинавські роди у Візантії рр. 825/837 (Pritsak, 87) можлива. *Це не були "руси"*, про яких візантійська адміністрація майже нічого не знала (і дуже мало довідалася) в р. 838-839 — а мабуть західні пришельці.

105. Виводи J. Callmer-a (*HUS* XI, 1987, н. 3/4, ст. 323-364) який відмовляє Києві бути справжним столичним містом перед 880-ми рр. — надмірно скептичні. Певні наукові кола з дивним поспіхом підхопили цю даремну теорію (*HUS* XII/XIII, 1988/89, ст. 281: H. Lunt, *HUS* XIV, 1990, н. 1/2, ст. 176-9; V. Mezentsev, *Вопроси Истории*, 1989, ч. 4, ст. 118-27; E. Muhle (неи раніше 9 ст.); *Сучасність* 1981, ч. 9, ст. 46-54: О. Пріцак.) Київ 8-го-поч. 9-го ст. — це значний *політичний* і *релігійний* центр, дійсна (хоч скромна) глава ранної "словянської" землі, та контрольний осередок "далекого заходу" Хозарії. Літописні докази достаточні; археологія не перечить. "Фортеця "Кия" " і жертовник капища таки збудовані *не пізніше 750/760 рр.* (Калмерові невідома "сахнівська культура" 7-8 ст. описана Приходнюком): тут знаходилася резиденція київського князя-жреця. Осередок "Аскольда-і-Дира" (пізніше "руський" *Самбатас*?) міг бути на Лисій Горі (сліди Волинцівської культри: Callmer, 332).

ПОКАЖЧИК ВАЖНІШИХ ВІДСИЛАЧІВ:

81. Основна причина труднощів в інтерпретації ранніх текстів *Повісті Временних Літ.*

58. Уличі: український компонент пізно-гунської держави 5-6 століть.

64. Поляни: книжна назва українців придніпров'я.

80,105. Город "Кия".

70. Похід Олега на Царгород.

44. "Росьске" письмо 860 п.

60, 61. "Русь" як *соціяльне* поняття в *Руській Правді* і *Повісті Вр. Літ.*

22. Константин Порфіородний і українська мова 10-го століття.

16. "Україна" і "Руська земля" в 12-ім столітті.

ТОГО Ж АВТОРА:

1) *Eastern Slavs and the Christian Millennium of 1988.* Вінніпег: "Центральний Ювілейний Комітет Української Католицької Церкви", 1987. З передмовою Високопреосвященнішого Митрополита Канади Кир Максима Германюка.

2) *The Methodian Roots of Mediaeval Ukrainian Christianity.* Вінніпег: Українська Вільна Академія Наук, 1989.

1600417
$ 650